

FACULTATEA DE TEOLOGIE PASTORALĂ DIN EDINEȚ
CATEDRA DE LITURGICĂ

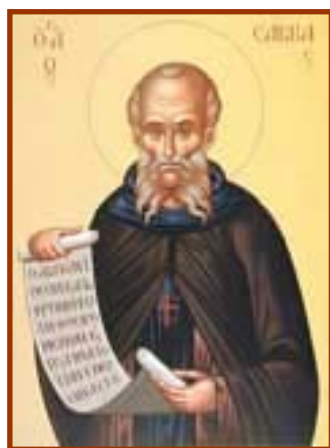
Ieromonah Dr. Petru Pruteanu

EVOLUȚIA RÂNDUIELILOR TIPICONALE ÎN RĂSĂRITUL ORTODOX.

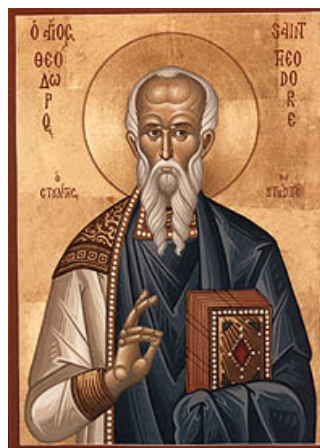
STUDIU ISTORICO-LITURGIC

Ediția a II-a revizuită

Prima ediție a fost publicată în revista
„STUDII TEOLOGICE” (București), nr.1/2006, pp. 63-99.

Sf. Sava cel Sfințit

Sf. Teodor Studitul

Edineț, 2007

“Omul a fost din totdeauna religios” și această religiozitate din totdeauna a fost exprimată prin anumite forme de cult: particulare sau publice; unele mai discrete, alte mai fastuoase și chiar complexe în gesturi, mișcări și formule de rugăciune. De aceea omul s-a simțit nevoit să-și noteze toate aceste rânduieli de cult pentru a le păstra întocmai așa cum le-au lăsat strămoșii, mai ales că, aproape din totdeauna, rânduielile respective au fost considerate sau chiar au fost inspirate. Dacă în cazul religiilor păgâne cultul a fost infectat cu tot felul de superstiții și vrăjitorii, iar înseși religiile (păgâne) nu au fost decât închipuiri omenești, mituri și legende, vedem că alta era însă situația în cazul religiei iudaice. Modul în care trebuia adorat Dumnezeu lui Avraam și al lui Moise, pe lângă faptul că este superior celor păgâne era în primul rând *inspirat*, adică a fost ales și oarecum “dictat” omului de Însuși Dumnezeu (a se vedea în special *Cartea Levitic*). Până și cele mai mici amănunte legate de construirea Cortului Mărturie (imaginea Bisericii), dar și privitoare la Jertfe (imaginea a Sfintei Euharistii) au fost “dictate” de Dumnezeu, încât nimeni nu putea interveni cu modificări sau schimbări de esență.

Dacă ne referim la perioada Nou Testamentară, vedem de asemenea o rigurozitatea în păstrarea unei anumite rânduieli. Apostolii au înțeles că Dumnezeu cel viu nu poate fi lăudat și “interpelat” oricum și de aceea au cerut Mântuitorului să-i învețe cum să se roage (Mat. VI) și de atunci, rugăciunea rostită de Mântuitorul nu a încetat să rămână cea mai importantă rugăciune a Bisericii. Un alt model clasic în care Mântuitorul ni Se prezintă ca origine și finalitate a cultului liturgic și chiar a unei rânduieli exacte a lui, este Cina euharistică la care Mântuitorul pe lângă faptul că a respectat El însuși “tipicul” iudaic al Paștilor, formulează un “tipic euharistic” în care ordinea exactă a momentelor și gesturilor devine obligatorie. Rugăciunile de laudă, de mulțumire și de cerere nu se pot face decât chiar în această ordine. Deci și din acest punct de vedere, avem de-a face cu un tipic, adică rânduială și schiță a cultului euharistic care a fost preluată de Sfinții Apostoli și împărtășită generațiilor ulterioare, dăinuind până astăzi. Deci Biserica primară a avut conștiința că moștenește de la Sf. Apostoli niște reguli inspirate și care nu pot fi modificate.

Atunci când primii creștini au început să adauge diferite imne creștine în cultul lor: *Doxologia*, *Lumină lină*, etc., acestea se prezentau ca un “produs” al Bisericii Apostolice Universale și dacă “filtrul Tradiției” le menținea, atunci ele deveneau regulă de rugăciune pentru creștini.

I

Cultul creștin primar, înrudit în primă fază destul de mult cu cel iudaic al Sinagogii¹, era format din rugăciuni – *Berachote*² și Psalmi care trebuiau roștiți într-o anumită ordine și într-anumite momente ale zilei. Principalele momente de rugăciune din tradiția iudaică:

Shacharit – rugăciunea (publică) de dimineață;

Mincha – jertfa adusă la ceasul al IX-lea (pe la ora 15⁰⁰);

Mincha arev – jertfa de seara în care un element de baza îl constituia Psalmul 140, prezent și astăzi în rânduiala Vecerniei; și

Aravit – o altă slujbă de seară.³

Primii creștini aveau aproximativ aceleași momente de rugăciune. Vom încerca să facem o prezentare schematică a acestor momente la principalii părinți sau scriitori bisericești din prima

¹ Trebuie să menționăm că există mai multe păreri privind apariția cultului creștin și raportul lui cu cel iudaic: 1) o deplină dependență în momentul apariției și chiar copiere a mai multor elemente, inclusiv a conținutului și formulilor de rugăciune; 2) o apariție total independentă; 3) influență parțială, cu împrumutarea unor elemente sau forme de cult, dar cu un conținut specific creștin. Dintre aceste trei păreri, a treia este cea mai echilibrată și mai plauzibilă.

² Cuvântul ebraic *beracha* (sing.) – *berachote* (pl.) înseamnă *binecuvântare* (*eÛlog...a*). El provine de la supinul *binecuvântat* – *baruch*. Rugăciunile evreilor erau numite așa din cauza că majoritatea covârșitoare al lor începea cu binecuvântarea Numelui lui Dumnezeu. Această tradiție s-a perpetuat și în cultul creștin (Cf. Mihail Arranz SJ, *Избранные сочинения по Литургике*, vol. I, Roma-Moscova 2003, p.15).

³ Numărul de 7 „Laude” sugerat de Ps.118, 164 se pare că a fost și este și până acum pur simbolic. Chiar dacă oficial noi astăzi avem „Șapte Laude”, ele de fapt sunt 9, grupate în 3 cicluri de rugăciune. Acest număr al Laudelor a variat mult și s-a stabilit definitiv abia prin sec. XII-XIII.

epocă creștină: sec. I-III. Momentele și rânduiala rugăciunilor diferă atât după epocă, cât și după loc.⁴

– **Didahia** (*cap. VIII*), care reflectă tradiția sec. I-II, recomandă că creștinii să nu se roage ca fariseii, ci să spună de trei ori pe zi *Tatăl nostru*⁵

– **Clement Alexandrinul** (care descrie tradiția alexandrină a sec. II) spune în *Stromate*, VII că *unii se roagă la ceasurile III, VI și IX, iar alții preferă să se roage neîncetat* – obicei specific misticiei creștine africane și concepției iudaice despre rugăciunea neîncetată. (Tradiția iudaică cunoaște sute de berachote pentru diferite situații posibile din viață.)

– **Sfântul Ipolit Romanul** († 235) în *Tradiția Apostolică* (*'Apostolik^{3/4} Par.Ľdosij*)⁶ – scriere care reflectă tradiția romană sau mai degrabă pe cea antiohiană a sec. III arată momentele de rugăciune ale creștinilor din timpul său. Acestea sunt următoarele: 1) rugăciunea (R.) particulară de dimineață cu un cuvânt de învățătură; 2) R. ceasului al III-lea, în amintirea răstignirii lui Hristos⁷; 3) R. ceasului al VI-lea, în amintirea rugăciunii lui Hristos pe cruce; 4) R. ceasului al IX-lea, când Hristos a fost împuns pe cruce; 5) R. înainte de somn, în nădejdea învierii; 6) la miezul nopții, când făptura și îngerii laudă pe Dumnezeu; și 7) la cântatul cocoșilor, când a apostaziat (vechiul) Israel.

– **Tertulian**, care descrie tradiția vest africană din sec. III, pe lângă rugăciunile ocazionale (la prânz, la spălare, la intrarea în casă, etc.), menționează șase momente tradiționale proprii rugăciunii comune⁸: 1) dimineața; 2) la ceasul III, când apostolii sau adunat în foisor; 3) la ceasul VI, când Petru s-a rugat pe terasă; 4) la ceasul IX, când Petru și Ioan s-au rugat în templu și când Domnul a murit pe cruce; 5) seara; și 6) noaptea.⁹

– **Sfântul Ciprian al Cartaginei**, care face parte din aceeași tradiție vest africană, dar care scrie cu o jumătate de secol mai târziu decât Tertulian, vorbește doar de patru momente de rugăciune, dar care se pot număra și ca șase, invocând și alte „motivații simbolice”. Acestea sunt: 1) dimineața, în amintirea învierii Domnului; 2) la ceasurile III, VI și IX, ca un Sacramentum adus Sfintei Treimi; 3) seara; și 4) noaptea.¹⁰

– **Constituțiile Apostolice** (*VIII,34*), care reflectă tradiția antiohiană a sec. IV, vorbește tot de șase momente de rugăciune: 1) dimineața, când primim lumina lui Dumnezeu; 2) la ceasul al III-lea, când Hristos a stat în fața judecății lui Pilat; 3) la ceasul al VI-lea, când a fost răstignit Iisus; 4) la ceasul al IX-lea, când a fost marele cutremur; 5) seara, când mergem la odihnă după lucru; 6) la cântatul cocoșilor, când se apropie ziua. Această scriere mai menționează că dacă nu se poate merge la Biserică, rugăciunea trebuie să se facă acasă – singur sau împreună cu alții.

Iată că cele mai importante mărturii ale epocii creștine primare ne vorbesc cu destule amănunte și chiar cu unele interpretări (istorico-biblice și simbolice) despre momentele de rugăciune. Acestea erau relativ simple, scurte, dar și frecvente. Nu peste tot numărul rugăciunilor era același și nici simbolurile evocate în legătură cu ele. Aceste nu sunt însă contradictorii în esența lor, ci doar în forma și compoziția exterioară.

Un element foarte important legat de această perioadă este faptul că atât momentele de rugăciune, cât și rânduiala lor nu era diferită în mediile mai ascetice, față de cele catedrale și parohiale. Astfel de diferențe se vor contura abia după sec. IV.

În **mediul monahal**, începând cu sec. IV-V, se dezvoltă anumite rânduiele de **psalmodiere**, care au generat apariția, pe lângă rugăciunile particulare care nu aveau o rânduială fixă, a privegherilor de seară-noapte și dimineață-zi. Elementele de bază ale unei astfel de privegheri erau următoarele: a) citețul citea / rostea 12 Psalmi, după ultimul zicând *Aliluia*; b) după fiecare Psalm se rostea o rugăciune în taină; c) la semnul stareșului se făceau închinăciuni (de obște); d) stareșul

⁴ Relatările ce urmează sunt în mare parte o sinteză adaptată a lucrării liturgistului spaniol: Arranz Mihail (SJ), *История Типикона*, (I. rusă), curs dactilografiat la Academia Duhovnicească din Leningrad, 1978, 112 p.

⁵ Cf. Scierile Părinților Apostolici, în PSB 1, Ed. IBMBOR, Buc. 1995, pp. 30-31.

⁶ Această lucrare a fost identificată de cercetători cu *Rânduiala bisericăscă egipteană*. Documentul are o importanță foarte mare pentru studiul Liturgicii, dar nu este deocamdată editat în românește într-o ediție oficială.

⁷ Întreaga tradiție creștină spune că Mântuitorul Hristos a fost răstignit în ceasul al VI. Relatarea lui Ipolit în acest sens este imprecisă.

⁸ Cf. *Despre rugăciune, XXV-XXVII*, trad. rom. în PSB 3, ed. 1981, pp.243-244; *Despre post, X; Către soție, XI*.

⁹ Vedem că motivațiile aduse de Tertulian momentelor de rugăciune sunt puțin diferite, dar în mod evident, ele au la bază dorința aprinsă de a-i urma pe Apostoli chiar și în rugăciunile lor.

¹⁰ Cf. *Despre rugăciunea domnească, 33-35*, trad. rom. în PSB 3, ed. 1981, pp.484-485.

rostea tare o rugăciune; e) se puneau două citiri: din Vechiul și din Noul Testament, iar duminica – numai din cel Nou.¹¹

Practica citirii mai multor Psalmi la rând (cel puțin câte 12) este însă relativ nouă. Ea nu era cunoscută nici la evrei și nici la primii creștini. În mod evident, ea este de origine monahală. Tradiția monahală egipteană s-a reflectat destul de pronunțat și în Ceaslov (care este de origine palestiniană), având 6 Psalmi (Hexapsalm) la Utrenie și alți 6 la Pavecernița Mare.

În **mediul catedral** și cel **parohial** slujbele erau puțin diferite. Mai multe mărturii ale timpului vorbesc despre două momente generale de rugăciune: dimineața și seara.¹² **Constituțiile Apostolice** (*'Apostolika' Diataga...* sau *Diataga tîn 'Apostolwn di' Kl»mentoj*) ne dau informații (relativ) detaliate despre rânduielele acestor slujbe.¹³ Acestea aveau mai multe componente: a) un Psalm: seara – 140, iar dimineața – 62; b) patru ectenii ale diaconului: pentru catehumeni, pentru energumeni (cei stăpâniți de duhuri necurate), pentru cei spre luminare și pentru penitenți; c) rugăciuni ale episcopului pentru catehumeni și ceilalți și concedierea lor; d) o ectenie dublă pentru credincioși care se încheia cu încă una pentru plecarea capetelor.¹⁴ Textul ecteniilor și a celor două rugăciuni ale episcopului sunt foarte asemănătoare după conținut cu berachotele sinagogale.¹⁵

O altă mărturie importantă vrednică de amintit în legătură cu rânduielele liturgice din sec. IV în mediul catedral o reprezintă **Descrierea pelerinei Silvia Egeria** (*Peregrinatio ad Loca Sancta*, anul 384) care prezintă rânduiala zilnică a slujbelor în Biserica Învierii din Ierusalim. În **zilele de rând**, existau 5 momente de rugăciune ce erau formate din următoarele elemente: 1) privegherea monahală la cântatul cocoșilor formată din psalmi și rugăciunile preoților și diaconilor; 2) dimineața – psalmii cântați de cântăreți și rugăciunile episcopului cu plecarea capetelor; 3) Ceasul al VI-lea: psalmii cântați de cântăreți și rugăciunea episcopului cu plecarea capetelor; 4) Ceasul al XI-lea – la fel; 5) spre seară (lychnikon): psalmii¹⁶ cântați de cântăreți, ectenia și rugăciunile episcopului cu plecarea capetelor. La sfârșit se făcea o Litie (procesiune) la Golgota care consta din psalmi și rugăciuni ale episcopului. **Duminica**, erau aceleași 5 momente de rugăciune, dar cu o rânduială puțin diferită: 1) priveghere înainte de cântatul cocoșilor cu psalmi în afara bisericii; 2) priveghere la cântatul cocoșilor în Biserica Învierii la care participau mulți creștini. Se cântau trei antifoane apoi episcopul citea Evanghelia¹⁷ după care urma o Litie (procesiune) la Golgota; 3) priveghere monahală până la răsăritul Soarelui; 4) slujbă comună în bazilica mare la care „se face ceea ce se face peste tot în duminici”¹⁸; 5) o altă slujbă în Biserica Învierii cu psalmi și rugăciuni.

Descrierea Silviei Egeria este foarte importantă pentru studiul Liturgicii și la ea vom reveni, pentru a arăta că rânduielele ierusalimitene au fost un fel de prototip al slujbelor din alte locuri și timpuri. Rânduielele descrie de această monahie spaniolă sunt foarte detaliate și cât se poate de concrete.¹⁹

¹¹ Sfântul Ioan Casian, *Așezăminte mănăstirești, II-III*, trad. rom., în PSB 57, pp. 120-140. Această scriere, deși este adresată monahilor apuseni, ea reflectă situația monahismului egiptean din sec. IV-V. Informațiile oferite de Sf. Ioan Casian sunt deosebit de importante și chiar detaliate, în comparație cu alte scrieri de acest fel.

¹² Eusebiu al Cezareii, *Comentariu la Psalmul 64*; Epifanie de Salamina, *Împotriva ereziilor, III, 23*; Sf. Ioan Gură de Aur: *Cateheze baptismale, VIII*; *Comentariu la I Timotei, II*; Teodoret al Cirului, *Istoria bisericească, XXX*, ș.a., apud, Arranz Mihail (SJ), *История Типикона*, (l. rusă), Leningrad, 1978, p.29.

¹³ Cartea VIII, cap. 35-36 se referă la slujba Vecerniei, iar cap. 38-39 – la cea a Utreniei; apud, M. Arranz, *op. cit.*, p.30.

¹⁴ Trebuie remarcat faptul că majoritatea absolută a vechilor precum și a prezentelor rugăciuni de slujbă de seară și dimineață au la sfârșit o rugăciune de plecare a capetelor. În trecut „plecarea capetelor” avea și o importanță practică – primirea binecuvântării episcopului. Vom vedea acest obicei descris și de Silvia Egeria.

¹⁵ Mihail Jeltov (Zheltov) în *Православная Энциклопедия, III*, Moscova 2001, pp. 113-119.

¹⁶ Este aproape sigur că printre aceștia era Psalmul 140, specific slujbelor de seară din toate timpurile.

¹⁷ Probabil tot una din cele 11, ca și în prezent.

¹⁸ Mihail Arranz crede că aici nu e vorba despre altceva decât de Euharistie (vezi, *История Типикона*, p. 31). Putem însă să mai observăm, că *elementul 2* se aseamănă cu prima parte a Utreniei – până la Canoane, iar *elementul 3* – cu a doua parte a ei. Se știe clar că în cele mai multe tradiții regionale, Utrenia se împărțea în două părți: *Ôrqrinon* și *«inoi – Laudes* (vezi Pr. Prof. Ene Braniște, *Liturgica Specială*, București 1980, p.101). În acest caz, *elementul 4* poate fi considerat a fi Euharistia, dar nu Ceasurile, întrucât acestea, secole de-a rândul se suprimau în duminici și sărbători.

¹⁹ A se vedea și: Pr. Dr. Marin Braniște, *Însemnările de călătorie ale pelerinei Egeria*; teză de doctorat, în MO nr. 4-6/1982, pp.225-292. Acest izvor istorico-liturgic a fost descoperit în anul 1887 de arheologul italian – G. F. Gamurrini și este singurul care prezintă cultul liturgic ierusalimitan din sec. IV, dacă facem abstracție de informațiile foarte sumare și mai mult dogmatice oferite de Sf. Chiril al Ierusalimului în *Catehezele sale* (Cf. A.A. Dmitrevski, *Древнейшие Патриаршие Типиконы: Святотроубский Иерусалимский и Великой Константинопольской Церкви*, Kiev 1907, p.4).

În **obștile monahale urbane** slujbele erau puțin diferite. Pe lângă slujbele sobornicești (catedrale și parohiale) de dimineață și de seară pe care le făceau mirenii, ei adăugau și unele speciale, cu un specific monahal. Aceasta a dus, în cele din urmă, la formarea *Orologiului bizantin*.

Avem mai multe mărturii din sec. IV-V care ne dau mărturii despre niște astfel de rânduieli. Ele ne vorbesc de un sistem de 6-7 Laude între care nu întâlnim însă Ceasul I, pentru că ora săvârșirii lui era aceeași cu a Slujbei de Dimineață – Utrenia. Ceasul I pentru monahii palestinieni, așa cum arată Sf. Ioan Casian (sec. V), era o alternativă la Utrenie. Aceasta presupunea un anumit fast ce putea fi acceptat doar în duminici sau sărbători.²⁰

De asemenea este important de menționat că, deși mărturiile existente se referă la tradiții aparent diferite: Sf. Vasile cel Mare – tradiția capadociană, Sf. Ioan Gură de Aur – tradiția antiohiană și Sf. Ioan Casian – tradiția egipteano-palestiniană, există mai multe elemente comune care confirmă existența unei uniformități de esență și formă chiar a principalelor elemente liturgice (în sec. IV-V), chiar dacă acestea erau numite diferit și se săvârșeau la ore oarecum diferite. Totuși, peste tot la Utrenie întâlnim Psalmul 62, la Vecernie – Psalmul 142, la Miezonoptică – Psalmul 118, iar Psalmii 50 și 90 sunt și ei prezenți, dar nu peste tot în același loc.²¹ Deci, și în acest caz, avem de a face cu niște „rânduieli de slujbă”, chiar dacă ele sunt destul de sumare și foarte schematice.

Aceste rânduieli însă, nu au fost numite niciodată cu numele de *Typicon*. După cum afirmă majoritatea teologilor liturgiști, nu poate fi vorba de un Tipic în sensul clasic contemporan al cuvântului, decât începând cu sec. VII. De fapt, poate nici nu este bine ca acele prezentări schematice ale formelor primare de cult să fie numite „Typicon”, pentru că acestuia (Typicon-ului) i se atribuie o prea mare intervenție omenească și care prin urmare, în anumite condiții poate suferi modificări în funcție de necesitățile cotidiene; or, atunci când este vorba de primele mențiuni istorice ale anumitor forme primare de cult, care reprezentau elemente deja cristalizate și erau parte constitutivă a vieții Bisericii – acestea nu puteau suferi vre-o modificare condiționată.

Tradiția a știut de fapt ce să aleagă și ce să elimine din cult, încât în sec. VII-IX, când apar primele Tipicuri clasice, Biserica avea în spate un cult valorificat și relativ generalizat. Astfel, Regulile locale și Tipicurile particulare nu se puteau abate de la un schelet deja consolidat, particularizând și accentuând doar niște forme exterioare, în nici un caz diferențe prea mari de esență liturgico-dogmatică.

II

Termenul și definiția Tipicului

Părintele profesor Alexander Schmemmann crede că ideea de *tipic* se leagă de ideea de *rânduială*, *structură* și *ordine* a serviciului liturgic creștin. *Lexiconul Patristic*²² dă termenului „**Typicon**” (de fapt *τυπικός*, care vine de la *τύπος*) sensul de *regulă*, *normă*, *model*, etc. și arată că inițial această regulă se referea la modul și succesiunea în care monahii trebuiau să citească Psalmii, dar în timp, termenul de „*Typicon*” a trecut și s-a generalizat la întreaga regulă de săvârșire a cultului și care nu doar încerca o uniformizare a cultului, cât dorea, în primul rând, punerea cultului în acord cu „regula celor din vechime”. Adică noțiunea de **Tipic** se leagă de noțiunea de **Tradiție**. În același timp, înțelegând corect noțiunea de *Tradiție*, care are un aspect static ce se referă la esență, dar și unul dinamic care se referă la forme și mijloace de manifestare a lui *lex orandi* ca expresie vie a lui *lex credendi*, putem conchide că **Tipicul nu este altceva decât o prezentare sistematică a rânduielilor liturgice ce stabilește, descrie și lămurește problemele neclare privind utilizarea în anumite situații calendaristice (generale sau speciale), a cărților de cult și a conținutului lor**. Desigur, Tipicul nu se pretinde a fi o regulă generală obligatorie și invariabilă, admitând deci posibilitatea „încălcării” sau abaterii de la schița respectivă atunci când este nevoie, dar cu condiția ca abaterea comisă să nu atenteze la esența dogmatică și liturgică și

²⁰ M. Arranz, *op. cit.*, pp.32-33.

²¹ *Ibidem*. Se pot consulta și lucrările patristice propriu-zise: Sf. Vasile cel Mare, *Cuvânt despre nevointă* (care nu se știe dacă îi aparține în mod sigur); *Regulile Mari*, 37; *Scrisorile 2 și 207 etc.*; Sf. Ioan Gură de Aur, *Comentariu la I Timotei*, 14; Sf. Ioan Casian, *Rânduielele Mănăstirilor*, ș.a.

²² *A Patristic Greek Lexicon*, Editor G. W. Lampe. D.D., Oxford, 1961, p.1418.

chiar la forma primară a serviciului liturgic respectiv.²³ Nu Tipicul a dus la apariția și cristalizarea anumitor forme de cult, ci acestea existând deja și încadrându-se într-un sistem complex de serviciu liturgic, au dus la necesitatea stabilirii unor anumite reguli de săvârșire a lor în anumite condiții calendaristice, dar și în anumite condiții legate de epoca istorică, spațiul geografic, spațiul cultural, numărul comunității (fie monastice, fie laice) și chiar regimul politic în care-și desfășura activitatea religioasă comunitatea respectivă. Cunoscând acest lucru, putem spune că tipicul oral, dar mai ales cel scris, a apărut abia atunci când exista deja o regulă de cult, dar care nu era prezentată într-o formă sistematică și nu clarifica anumite situații speciale care puteau apărea.

Fără îndoială, originea primelor forme de tipic este monastică. Deși relatările creștine primare despre modul în care era oficiat cultul liturgic pot fi numite, prin extindere, tot cu termenul de *Tipic*, adică schiță a unei rânduieli, dar în sensul clasic, termenul îl întâlnim abia în sec IX și se referă la rânduiala după care monahii trebuie să officieze slujbele zilnice și cele festive. Toți liturghiștii sunt de acord că Tipicurile liturgice au la origine Tipicurile monahale și că Tipicul actual poate fi considerat, fără rezerve, drept unul monastic, atât în forma cât și în conținutul său, dar aceasta nu înseamnă că el nu este valabil pentru comunitățile de mireni. Tradiția arată că de cele mai multe ori, mireni și-au însușit formele de cult ale monahilor tocmai pentru că vedeau în ele o formă superioară de slujire lui Dumnezeu și care “trebuia” imitată întocmai.²⁴ Monahii erau într-un fel etalonul liturgic pe care clericii și laicii mireni încercau să-l imite atât cât puteau. Desigur erau lucruri la care mireni trebuiau să renunțe din start, dar în mare parte, schimbările erau neînsemnate. Abia în sec. XIX s-a pus problema unei diferențieri mai tranșante și mai clare, iar acest lucru s-a accentuat tot mai mult de atunci încolo. Este adevărat că această “mișcare de înnoire liturgică” din sec. XVIII-XX are ca temei o reală “complexitate nejustificată și obositoare” a Tipicului și care nu e pe plac nu numai mirenilor, dar chiar și călugărilor. Evident, simplificarea atât de radicală a serviciului Laudelor (Ceasurilor) mari: Vecernia și Utrenia, are ca motiv secularizarea omului contemporan și pierderea duhului isihast în care ele s-au dezvoltat, dar și dorința omului de a reveni la niște esențe și forme primare ale cultului care erau mai concentrate, mai înțelese și deci mai trăite. Are dreptate părintele Al. Schmemmann că astăzi, unii dintre noi, țin la niște lucruri care par vechi și esențiale, dar care de fapt denaturează Tradiția și prin urmare *pot fi* sau chiar *trebuie* înlăturate. Acestea trebuie studiate și văzute în contextul istoric, politic, cultural și social în care au apărut, pentru a putea vedea ce trebuie reținut și ce trebuie înlăturat.

III

Tipicul monahal-disciplinar și cel liturgic

Este foarte greu de făcut o istorie a Tipicului în primul rând pentru faptul că până la noi nu au ajuns decât o parte din manuscrisele tipiconale, dar și pentru că unele dintre ele sunt anonime sau nu sunt datate. În aceste condiții este foarte greu de stabilit o cronologie a lor și cu atât mai greu este de făcut un studiu critic.

Trebuie să mai știm că variantele tipiconale, au diverse denumiri. Cele mai multe se numesc simplu – *TupikŌn*; Sf. Teodor Studitul își numește tipicul său: *UpotŪpwsij* (*Hypotyposis*), iar Sf. Athanasie Athonitul: *DiatŪpwsij* (*Diatyposis*). Rânduiala de la Sf. Sofia (sec. IX) se numea, de exemplu, *SunaxŒrion* (*Synaxarion*), iar cea din Sinai – *KanonŒrion* (*Kanonarion*). Sunt și tipicuri care fac parte din seria *Dyataxis* – o denumire și mai veche a rubricilor liturgice răsăritene, folosită mai apoi în sec. XIV de patriarhul Filotheu Kokinos.²⁵

Cea mai importantă colecție de manuscrise tipiconale a fost realizată și editată pentru prima dată, la sfârșitul sec. XIX, de arhicunoscutul liturgist rus – **Alexei A. Dmitrevski**, care a adunat din bibliotecile Răsăritului Ortodox peste 150 de manuscrise tipiconale, redându-le în colecția numită: *Описание литургических рукописей хранившихся в библиотеках Православного Востока* (*Descrierea manuscriselor liturgice păstrate în bibliotecile Răsăritului Ortodox*), vol. I: Kiev,

²³ Makarios Simonopetritul, *op. cit.*, p. 208. În general, atunci când este încălcată o anumită normă de Tipic, recurgându-se la o altă succesiune a imnelor sau la alte gesturi liturgice, modificarea respectivă trebuie să aibă obligatoriu justificare scrisă într-o altă variantă tipiconală recunoscută sau într-o altă carte de cult aprobată sinodal.

²⁴ Al. Schmemmann, *op. cit.*, p.275.

²⁵ Skaballanovici, vol. II, p.2-3.

1895; vol. II: Kiev 1901 [– acesta nu conține Tipicuri, ci Evhologhii] și vol. III: Petrograd, 1917. Lucrarea începută de prof. A. Dmitrevski a fost continuată, abia spre sfârșitul sec. XX de un grup de 16 cercetători occidentali în frunte cu *John Thomas* și *Angela Constantinides Hero* care scos în anul 2000 o colecție intitulată *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments* (61 de Tipicuri în 1849 pag.)²⁶. Este adevărat că sus numita colecție nu prezintă decât Tipicurile și Regulile monahale cu caracter disciplinar, chiar dacă cele mai multe dintre ele sunt și liturgice în același timp. Mult mai importantă rămâne deci ediția lui Dmitrevski, cel puțin pentru faptul că ea conține un număr mai mare de tipicoane și nu numai disciplinare sau „ctitoricești”, ci mai liturgice.

Pentru că *Tipicurile monahal-disciplinare* au contribuit la dezvoltarea și generalizarea Tipicurilor liturgice – proces încheiat abia în sec. XV – încercăm să dăm o listă a celor mai importante dintre ele. Perioada din care avem cele mai multe dintre ele și care cu adevărat prezintă interes sunt secolele VII-XV, dar și unele din perioada imediat următoare: sec. XVI-XVIII cu care se încheie perioada constituirii și elaborării tipicurilor clasice. Iată o listă a celor mai importante dintre ele:

- Testamentul lui Theodor Studitul pentru Mănăstirea Sf. Ioan Studitul din Constantinopol (a. 826)²⁷
- Regula Mănăstirii Sf. Ioan Studitul din Constantinopol (a. 842)²⁸
- Regula lui Athanasie Athonitul pentru Mănăstirea Lavra (a. 963; revizuit în 1020)
- Tipicul lui Athanasie Athonitul pentru Mănăstirea Lavra (a. 973-975)
- Testamentul lui Athanasie Athonitul pentru Mănăstirea Lavra (a. 993)²⁹
- Sinaxarul lui Gheorghe Mtațmindeli³⁰
- Tipicul patriarhului Alexios Studitul³¹
- Tipicul lui Nikon Muntenegreanul pentru Mănăstirea și spitalul Maicii Domnului *Tou Roidiou* (sec. XI)³²
- Tipicul lui Timotei pentru Mănăstirea Maicii Domnului Everghetis (a. 1054-70; revizuit în 1098-1118)³³
- Tipicul lui Luca pentru Mănăstirea “Hristos Mântuitorul” din Messina (a. 1131-32)³⁴
- Tipicul Împăratului Ioan II Komnenul pentru Mănăstirea “Hristos Atotțiitorul (Pantocrator)” din Constantinopol (a. 1136)³⁵
- Tipicul ctitoricesc (monahal) al Mănăstirii Sf. Sava de lângă Ierusalim (după a. 1100)³⁶
- Tipicul Sfântului Mormânt (a. 1122)³⁷,

²⁶ www.doaks.org

²⁷ Mns. *Parisinus graecus 891*, (a. 1136).

²⁸ Mns. *A: Codex Vatopedi nr. 322; B: Codex Vaticanus Graecus nr. 2029*.

²⁹ Mns. *Codex Ivron 754*. Toate trei documente athanasiene se găsesc în același mns. iviritic, dar și în unul de la însăși Lavra (Mare), dar care nu este numerotat.

³⁰ Corneliu Kekelidze, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Tiflis (Tbilisi) 1908, p.269. Acesta este înrudit cu rânduielile Sf. Athanasie Athonitul, dar în același timp are o destulă originalitate și reprezintă vechea tradiție georgiană de tradiție studit-athonită.

³¹ Mns. 330 al Bibliotecii Sinodale din Moscova. Texte din acest Tipic avem și în Mns. 333 și 905 ale aceleiași biblioteci și în Mns. 1136 al Catedralei Sf. Sofia din Novgorod. Anume acest tipic, păstrat astăzi doar în slavonă, a fost introdus la jumătatea sec. XI la Kiev, devenind apoi normativ pentru Biserica Rusă, până în sec. XIV-XV. El datează din același secol și a fost scris între anii 1034-1043 de patriarhul Alexei pentru Mănăstirea Adormirea Maicii Domnului, înființată de el în Constantinopol (A se vedea teza de doctorat a prof. Alexei Pentcovsky, *Титикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Moscova 2001, 441 p.).

³² Mns. *Codex Sinaiticus graecus 441*. Acesta este un document deosebit de valoros și este citat de obicei după Vladimir Beneșevici, *Taktikon*, Ed. Petrograd, 1917.

³³ Mns. *Codex Atheniensis 788 al Bibliotecii Naționale*. Pe lângă *Tipicul Everghetinos*, o importanță foarte mare o are și *Sinaxarul Everghetinos*, editat în original de Prof. A. M. Pentcovsky, după Codicele 29 Panagia Kamariotissa – Istanbul, Patriarchate Library, având și un studiu introductiv foarte documentat (Vezi: rev. *Богословский Вестник*, Serghiev Posad, nr. 4/2004, pp.177-208).

³⁴ Mns. *Codex Messianesis graecus 115*. A se vedea și: *Le Typicon du monastère du Saint-Saveur à Messine: Codex Messinensis Gr. 1155, A.D. 1131 / Introduction, text critique et notes par MIGUEL ARRANZ*. R., 1969. (Orientalia Christiana Analecta; 185), disponibil pe <http://arranz.mrezha.net/index.php?id=scriptura>

³⁵ Mns. *Parisinus graecus 389*. A se vedea: Paul Gautier, *Le Typicon du Christ Sauveur Pantocrator*, Institut français d' Étude byzantines, Paris, 1974. Spre deosebire de celelalte tipicuri enumerate mai sus, acesta are mai puține informații liturgice, fiind unul specific „ctitoricesc”, dar este totuși destul de important și pentru studiul Liturgicii.

³⁶ Mns. *Codex Sinaiticus nr. 1096 (sec. XII)*, dar și *Codex Sinaiticus nr. 1097 (a. 1214)*. Nu este vorba de tipicul liturgic care, mai târziu, a fost tipărit și în Athos în 1545 și 1577 într-o variantă îmbunătățită, dar și la Veneția în 1525, 1545 și 1738 și care a apărut și în traducere românească la Iași, în 1816 în traducere după varianta slavonă: Moscova 1690.

³⁷ Spre surprinderea tuturor, acest Tipic prezintă reguli și procesiuni liturgice aproape identice cu cele prezentate de unii pelerini sau istorici în sec. IV-V și este deci foarte important. Tipicul a fost scris în 1122 de un oarecare Vasile, copist și citeț al Bisericii Sfintei Învieri, la porunca lui Gheorghe, conducătorul și judecătorul Sfintei Cetăți. Relatările acestui tipic se referă mai mult la evenimentele de până la 1009, când Hakim a invadat Palestina și nu reflectă întru totul realitatea de la 1122. Nu-i exclus ca el să fi fost scris doar pentru a nu se uita anumite rânduieli mai vechi și care deja nu erau ținute din mai multe motive. (vezi: Cf. A.A.

- Regula lui Nicolae pentru Mănăstirea Sf. Nicolae din Kasoulon (Cosole)³⁸, lângă Otranto (a. 1160)
- Tipicul Mănăstirii Dionisiou alcătuit de ieromonahul Ignatie (a. 1624)³⁹
- Tipicul patriarhului Gavriil IV pentru mănăstirile athonite (a. 1783)⁴⁰

Cum am spus mai sus, aceste Tipicuri conțin o mulțime de indicații liturgice, deși multe dintre ele nu au fost alcătuite cu scop liturgic. Doar că printre regulile generale ale vieții de obște, slujbele și bunul mers al lor era o prioritate pentru că exprima cel mai concret și mai profund viața în Hristos a monahilor. Au fost însă și Tipicuri cu priorități liturgice evidente.

Un rol liturgic destul de important îl reprezintă așa numitele „*tipicuri ctitoricești*” care au fost scrise *de* sau *la comanda* celor care înființaseră o anumită mănăstire, având pretenția ca această să aibă propria rânduială, determinată oarecum și de bunul plac al ctitorului. Anume așa se justifică și numărul mare și destul de diversificat în conținut a tipicurilor mănăstirești (mai ales în perioada 843-1204). Un alt element important de reținut este faptul că ctitori ai acestor așezăminte puteau fi: monahi, egumenii de mănăstiri, ierarhi – acestea fiind cazuri fericite, dar și rare. Cei mai mulți însă erau diferiți aristocrați, demnitari de stat sau chiar membri ai familiei împărătești care, odată cu zidirea unei mănăstiri, dădeau și un *Tipic* sau *Regulament* care implica destul de mult și aspectul liturgic. Și în acest caz putem da exemple și de implicări fericite ale ctitorilor, dar sesizăm și unele abuzuri și chiar abateri.

IV

Istoria Typiconului

Pentru a înțelege mai clar evoluția rânduielilor tipiconale în Răsărit, spune marele liturgist rus Ivan Mansvetov, trebuie să facem o cronologie cât de sumară a acestui proces și aceasta nu separat, ci în strânsă legătură cu un alt proces importat pentru istoria cultului și anume – dezvoltarea ciclurilor liturgice, a inmografiei și a cărților de cult. Dânsul a făcut chiar o periodizare a evoluției Tipicului, ținând cont de elementele mai sus enunțate. Există deci trei perioade mari de dezvoltare a cultului în general și a Tipicului în special:⁴¹

Perioada I-a: dezvoltarea ciclului zilnic

a) *la Ierusalim, până la anul 614, când are loc năvălirea perșilor*

În această perioadă se constituie *Ceaslovul monahal savait*⁴² care conținea serviciul liturgic zilnic al monahilor după sistemul *Ceasurilor* numite de latini *Laude (Laudae)*. Acest proces de formare a ciclului zilnic în Palestina este de origine apostolică, dar o dezvoltare propriu-zisă a fost posibilă abia după anul 313 sau chiar 326. Silvia Egeria (în a. 384) deja amintește de Laudele ce se oficiau în decursul unei zile liturgice.

Dmitrevski, *Древнейшие Патриаршие Типиконы: Святогробский Иерусалимский и Великой Константинопольской Церкви*, Kiev 1907, pp. 61-64, 71-72; Al. Schmemmann, *op. cit.*, p.282).

³⁸ Mns. *Turin's graecus 216*. Despre acest Tipic s-a scris o teză de doctorat inedită de către A. Apostolidis la Universitatea Pontificală Sf. Toma d'Aquino din Roma, susținută în sesiunea 1983-1984.

³⁹ Aceasta se păstrează și într-un manuscris mai nou, din 1909. Prof. A. A. Dmitrevski consideră că manuscrisele tipiconale aflate astăzi în uz în Athos sunt inspirate anume din acesta dionisiat. Totuși, spre deosebire de perioada bizantină, Tipicurile monahale athonite nu sunt atât de variate, întrucât sunt elaborate de sinodul Sfântului Munte numit "Sfânta Comunitate (Aghia Kinotita)" și trebuie să se încadreze într-o serie de reguli generale, lăsându-se un anumit spațiu și tradiției fiecărei mănăstiri sau schit.

⁴⁰ Ultimele două tipicoane, după părerile celor mai mulți specialiști, nu se încadrează în colecția de mai sus, pentru că depășesc sec. XV – data la care are loc sfârșitul erei bizantine, inclusiv sub aspect liturgic. (Vezi: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. III, Ed. 1991, p.2132). Noi totuși le-am enumerat pentru a le face cunoscute, ele fiind foarte importante pentru tradiția tipiconală athonită.

⁴¹ Cf. *Церковный Устав: его образование и судьба в греческой и русской Церкви*, Moscova, 1885, passim. Această periodizare a fost adaptată și modificată în baza unor noi cercetări și descoperiri. A se vedea mai ales: A. Pentcovsky, *Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы*, în *Журнал Московской Патриархии*, 4/2001, pp.70-78 (www.jmp.ru); Idem, *Студийский устав и уставы студийской традиции*, în *Журнал Московской Патриархии*, 5/2001, pp.69-80 (www.jmp.ru); Idem, *Иерусалимский типикон в Константинополе в Палеологовский период*, în *Журнал Московской Патриархии*, 5/2001 pp. 77-87 (www.sedmitza.ru/biblioteka).

⁴² Mns. *Sinai 863 și 864* – sec. IX. Mai există un manuscris foarte vechi – *Berlin 1019* din anul 1187 în limba siriacă editat de M. Black, *A Christian Palestinian Syriac Horologion*, Cambridge, 1954. Originalitatea acestui Ceaslov constă într-o ușoară influență a vechiului cult sinagoga, dar și în introducerea *Mijloceasurilor* care erau însă puțin diferite de cele de astăzi. A se vedea și *Introducerea* lui N. Egender la *Horologion*, Ed. Chevetogne, 1975.

La început, în toată Palestina, inclusiv în obștile monahale, se respecta cu mici adaptări rânduiala de slujbă de la Biserica Sfântului Mormânt. Specificul slujbelor de aici era marcat pe de o parte de prezența episcopului / patriarhului, iar pe de altă parte de locul și importanța acestui locaș printre Bisericile Ierusalimului și chiar ale lumii. Biserica era în permanență vizitată de pelerini și din aceste motive practice slujba în biserică trebuia să fie continuă: slujbele principale erau oficiate de clericii catedralei în frunte cu episcopul locului, iar timpul dintre slujbe era „umplut” cu rugăciuni săvârșite de monahii din Ierusalim și din împrejurimi care erau numiți „spudiți” (*spoud* = *râvnă, strădanie, efort și seriozitate de a face ceva*). La început această tagmă a spudiților nu era organizată și în rândurile ei intrau monahi din diferite regiuni și chiar unii care în trecut se aflau prin Ierusalim. Dar la începutul sec. VI, patriarhul Ilie I al Ierusalimului (494-516) înființează pentru aceștia Mănăstirea ¹ *QeotÒkoj tîn Spouda...wn*, nu departe de Biserica Învierii⁴³. Monahii de aici, din considerente ascetice și mistice au lungit considerabil serviciul Laudelor și în special al privegherilor de noapte, iar în paralel această rânduială liturgică era preluată de restul obștilor monahale palestiniene⁴⁴, inclusiv de Mănăstirea înființată de Sf. Sava cel Sfințit în anul 483⁴⁵ și în celelalte obști monahale înființate tot de el, dar cu anumite modificări.

b) la Constantinopol, până la anul 726, când începe criza iconoclastă

Aici se pun bazele *Evhloghiului catedral*, iar în paralel cu acesta și cărțile numite *Kontakarion*, *Kanonarion* și *Synaxarion*. Mănăstirile însă oficiau slujbele după niște rânduieli speciale de inspirație antiohiano-capadociană.⁴⁶

Perioada II-a: Dezvoltarea ciclului săptămânal și pascal (Octoih, Triod și Penticostar)

a) la Ierusalim: 614-1009, când are loc atacul lui Hakim

Are loc formarea Octoihului în forma lui primară, doar cu slujba duminicilor. Acesta avea menirea de a completa cu texte imnografice conținutul Ceaslovului. Vechiul Octoih conținea stihirile numite *Anastasima*, care aparțin Sf. Ioan Damaschin⁴⁷ și stihirile numite *Anatolika* care se pare că sunt de proveniență siriacă⁴⁸. Stihirile *Anastasima* erau la început în număr de 80, apoi au rămas 64: câte 4 la Vecernia și Laudele fiecărui glas. Octoihul mai conținea: *Stihira alfabetică* (*Stihoavna Învierii* de astăzi), *Sedelne și Canoane* (câte 3 pentru fiecare glas: *Anastasimos*, *Stavro-anastasimos* și *Theotokios*)⁴⁹ – toate acestea aparținând atât Sf. Ioan Damaschin, cât și fratelui acestuia, Sf. Cosma, episcopul Maiumei.

Antifoanele treptelor (*o f 'Anabaqmo...*), *Condacele*, *Luminânde*, *Stihirile Evangheliilor* (11) și *Troparele Fericirilor* (*o f Makarismo...*) sunt de origine bizantină și au fost adăugate un pic mai târziu, odată cu *Canoanele zilelor de rând* și cu *Stihirile* de peste săptămână – toate de origine studită (sec. IX-XII).⁵⁰

Tot aici apare varianta orientală a Triodului⁵¹, având ca autori pe Andrei Criteanul (660-740), Cosma de Maiuma, Ioan Damaschin, Andrei Orbul, Ștefan Savaitul, Marcu Savaitul, ajuns mai târziu cleric la Sf. Sofia din Constantinopol apoi episcop de Otrando, în Sudul Italiei.⁵²

⁴³ Cf. A.A. Dmitrevski, *Древнейшие Патриаршие Типиконы...*, pp. 84-86. Această Mănăstire a existat și în timpul redactării Tipicului Bisericii Sfântului Mormânt – 1122.

⁴⁴ Cf. Prof. I. A. Karabinov, apud, A. G. Kravețki, *Проблемы Типикона на Поместном Соборе (1918)*, în *Analele Universității Ortodoxe Ruse „Sf. Ioan Teologul” din Moscova*, nr.1/1995.

⁴⁵ Cf. John Thomas & Angela Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, p. 1311 (www.doaks.org).

⁴⁶ Cf. A. Pentcovsky, *Антиохийская литургическая традиция в IV-V столетия*, în rev. „Московские Епархиальные Ведомости”, 2004, pp. 73-87.

⁴⁷ Mns. Sinaiticus 1593, sec. VIII-IX.

⁴⁸ Mns. Sinaiticus 787 și 795, sec. XII-XIII. Unii cred că aparțin lui Anatolie, patriarh de Constantinopolului (sec. VI).

⁴⁹ Vechile ediții ale Octoihului au doar Canonul Învierii: Mns. Sinaiticus 776, Londra 26113 și Sinaiticus 1593 – toate din sec. VIII; apud, *История Типикона*, p. 69.

⁵⁰ Octoihul are unele adaosuri și mai târziu precum stihirile Vecerniei Mici și *Canonul Sfintei Treimi* (de la Miezonoptica de Duminică) – a lui Mitrofan.

⁵¹ La început Triodul conținea imnografia atât de dinainte de Paști, cât și de după Paști și abia mai târziu acestea s-au separat formând Triodul și Penticostarul. În Biserica Rusă și astăzi se folosește doar denumirea de Triod: *Triodul Postului* și *Triodul Pascal*.

⁵² Există 3 manuscrise din sec. XI-XII ce conțin această variantă, dintre care cel mai important este *Barberini 339*. Toate în prezent se află la Roma. Trebuie însă să menționăm că pentru această primă redactare a Triodului, denumirea este puțin improprie, pentru că Canoanele aveau 8 și chiar 9 cântări (inclusiv a II-a), nu – 3, cum va fi structurat Triodul studit – și de unde practic vine și denumirea cărții.

b) la Constantinopol: 843-1204 – „perioada de aur a ritului bizantin”

Sf. Teodor Studitul preia Ceaslovul savait⁵³ și-l introduce în Mănăstirea sa (Studion), îmbogățind unele elemente ale lui. Acum se dezvoltă tradiția studită în Constantinopol, în împrejurimi, în Sfântul Munte Athos, cu unele note specifice și chiar în Sudul Italiei și Sicilia. Totuși cea mai mare „realizare” a acestei perioade este constituirea **Triodului bizantin**. Acesta cunoaște două redactări distincte: una **catedrală**⁵⁴, având ca inmografi pe Theofan Graptos (†845), Iosif Inmograful din Sicilia (†863), Casia, Leon VI Filosoful, Simeon Metafrast (†970), Tarasie, Gheorghe al Nicomidiei; și alta **studită**⁵⁵, care are ca inmografi pe Theodor Studitul, Iosif al Thesalonicului, Clement Studitul (sec. IX), Nicolae și Antonie Studiții (sec. XI), Nichifor Kallist Xanthopol, ș.a. Deja spre sfârșitul sec. XII cele două redactări constantinopolitane, alături și de cea ierusalimiteană mai veche formau o ediție unitară a Triodului într-o formă asemănătoare celei de azi. În 1522 apare la Veneția prima ediție tipărită a Triodului care avea și Slujba Sf. Grigore Palama introdusă în sec. XIV de patriarhul Filotheu Kokinos. Această ediție a servit ca model pentru toate edițiile ulterioare ale Triodului.

c) în Sfântul Munte Athos – sec. X-XII

Evoluția tipicului în Athos este determinată de 3 momente importante:

- Înființarea Marii Lavre în 963 de către Sfântul Athanasie și instituirea tipicului său, numit *Diatyposis*, foarte asemănător cu *Hypotyposis-ul* Sfântului Theodor Studitul. Astfel tradiția studită a fost introdusă în toate mănăstirile de obște din Athos;
- Traducerea și introducerea de către ctitorul Mănăstirii sârbești Hilandar – arhiepiscopul Sava al Serbiei (†1237) a Tipicului Everghetinos (a. 1054-70; revizuit în 1098-1118), care reprezintă în sine o sinteză a tradiției liturgice studite cu cea savaită.⁵⁶ Se pare că introducerea acestui Tipic la Hilandar a avut loc prin 1190 – deci este vorba de varianta nerevizuită a Tipicului Everghetid. Mai multe decenii de-a rândul s-a crezut că Sf. Sava Sârbul a introdus tipicul savait actual, dar acest lucru a fost infirmat în baza noilor cercetări, pentru că până la 1204, cum vom vedea și mai jos, nici nu se punea problema abandonării tradiției studite în favoarea celei savaite. Cel mult, erau introduse doar unele elemente de inspirație savaită, cunoscute prin intermediul contactelor cu Asia Mică și a Tipicului Everghetid.
- Constituirea unui Tipic special pentru chilii de către Theodoul Fikaros, în baza sintezei făcută de Tipicului Everghetinos. Prevederile pentru chilioți (monahii de la chilii) lipsesc din însuși Tipicul Everghetid în redactarea lui originală, dar constituie al 42-lea capitol din redactarea slavonă a Sf. Sava Sârbul și este destinat Chiliei Kareya, dar cu utilizare și în schiturile mici.⁵⁷

Anumite aspecte legate de aceste tipicuri vor fi dezvoltate mai jos.

d) în Rusia – sec. XI-XIV

După creștinare (a. 988), Biserica Rusă s-a organizat foarte repede, preluând Tipicul Catedral al Marii Biserici din Constantinopol pentru Catedralele din Kiev, Moscova, Novgorod, ș.a. până-n sec. XIV și chiar XV. În anul 1062 Cuviosul Theodosie înființează Mănăstirea Pecerska din Kiev și nu mult după aceea, prin anii 1072-1073 introduce Tipicul patriarhului Alexei Studitul, tradus în slavonește anume în acest scop.⁵⁸ Acest tipic s-a răspândit foarte repede în toate mănăstirile rusești și chiar în parohii și catedrale (ceea ce nu s-a întâmplat niciodată la Constantinopol⁵⁹) și a fost folosit de ruși patru secole de-a rândul. Abia în timpul Sf. Serghie de Radonej (†1392), în mănăstiri, Tipicul savait bizantin a început să înlocuiască treptat Tipicul de factură studită. La o scară largă această schimbare s-a realizat mai ales prin contribuția a doi mari mitropoliți ai

⁵³ Prin *Ceaslov savait* trebuie să înțelegem întreg complexul de cărți liturgice pe care le implica acest Ceaslov: în primul rând *Ocoihul*, dar și alte creații inmografice pe care le implica sistemul savait al Laudelor.

⁵⁴ Mns. *Vatican 711* – sec. XII și *Barberini 484 (118)* – a. 1120.

⁵⁵ Mns. *Sinai 736* sau *734* – sec. XI; *Marea Lavră 13* și *G 15*; *Vatican 786* – a. 1376 și (nr.) *769* – sec. XV-XVI.

⁵⁶ M. S. Jeltov, *Афонское Богослужение*, apud, *Православная Энциклопедия*, том IV, p.133; Kiprian Kern, *op.cit.*, p.138. Un element foarte important ce ține de acest Tipic este că el deja „făcea trecerea” la Tipicul Savait, mai ales prin faptul că în el apare un fel de priveghere de noapte – element specific Tipicului ierusalimitean și neîntâlnit în Bizanț.

⁵⁷ Cf. John Thomas & Angela Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, pp. 1331-1337 (www.doaks.org); M. S. Jeltov, *Афонское Богослужение*, apud, *Православная Энциклопедия*, том IV, p.133.

⁵⁸ A se vedea și nota 30 din acest studiu.

⁵⁹ Adică la Constantinopol distincția dintre slujbele catedrale și cele mănăstirești a fost totdeauna foarte clară. La ruși însă se observă (până în prezent chiar) tendința de a generaliza rânduielile liturgice monahale inclusiv în parohii și catedrale.

Moscovei: Kiprian (1390-1406) și Fotie (1408-1431) care prin relațiile lor cu mediul sârbo-bulgar erau atașați de tradiția ierusalimiteană, pătrunsă în Balcani cu aproape două secole mai devreme.⁶⁰

e) în ținuturile românești – până în a II-a jumătate a sec. XIV

Situația din Țările Române sub acest aspect ne este total necunoscută din cauza lipsei documentelor și a altor categorii de mărturii istorico-literare. Putem însă intui că situația din aceste ținuturi era dependentă de ceea ce se întâmpla la Sud de Dunăre și la Constantinopol nemijlocit. Putem deci afirma că la început, în obștile monahale românești, în sec. X-XIII slujbele se oficiau după tradiția studit-athonită, iar în Catedrale și parohii slujbele erau asemănătoare acestora, cu influențele de rigoare din partea tradiției catedrale a Marii Biserici.

Știm însă că după anul 1370, când este numit mitropolit al Severinului grecul Antim Critopoulos și mai ales după venirea (probabil în 1370-1371) a Sfântului Nicodim⁶¹ în Oltenia, viața liturgică a monahilor româno-slavi este revigorată prin introducerea tipicului savait [și a cărților de cult pe care le implică acesta] în Mănăstirile Vodița și Tismana. Această schimbare s-a făcut repede cunoscută în toate mănăstirile românești de atunci și a avut desigur un impact nemijlocit și în viața liturgică a parohiilor.⁶²

Nu ne putem însă închipui ca până în a II-a jumătate a sec. XIV creștinii și clericii din ținuturile românești să fi cunoscut alte slujbe decât cele pe care le săvârșeau toți în acea vreme, adică cele (strict) bizantine.⁶³

Perioada III-a. Dezvoltarea ciclului minologic și „Sinteza tipiconală” (sec. XII-XIII)

În Răsărit are loc Sinteza tipiconală ierusalimiteano-bizantină. După 1204, când latinii cuceresc Constantinopolul, menținerea vechilor rânduieli nu mai era posibilă. Grecii se retrag la Niceea și Trapezunt împreună cu mai mulți ierarhi și clerici. La întoarcerea lor în Constantinopol în 1261, dar mai ales sub Dinastia Peleologilor, aici sunt introduse deja rânduielile de proveniență ierusalimiteană⁶⁴ – rânduieli pe care bizantinii le-au cunoscut în Asia Mică la monahii din Olimpul Bitiniei, dar mai ales la Mănăstirile din Muntele Gelesiu, care erau într-o permanentă legătură spirituală cu Lavra Sfântul Sava de lângă Ierusalim.⁶⁵ Este foarte important că această fuziune a rânduielilor și mai ales punerea lor în practică în Sfântul Munte a coincis cu înflorirea isihasmului. Tot mai mult în teologia liturgică se face legătură între aceste două evenimente: trecerea întregului Răsărit Ortodox la Tipicul Savait și mișcarea isihastă din sec. XIII-XV.⁶⁶

Din Sfântul Munte această tradiție liturgică hibridă (dar cu mai multe tendințe vechi palestiniene) se răspândește în tot Răsăritul Ortodox, mai ales după 1527 când acest Tipic este tipărit de monahii athoniți la Veneția.

Tot în această perioadă are loc **dezvoltarea ciclului minologic** în baza fuziunii mai multor Sinaxare locale. La început doar Praznicele și anumiți Sfinți aveau slujbă pe când în cazul celor mai mulți se oficiau *slujbe de obște*, în funcție de „ceata” din care făcea parte Sfântul respectiv. Această „lacună” a fost înlăturată abia în sec. XIX prin noile ediții ale Mineilor. Desigur dezvoltările din ultimele două secole a Mineiilor au de multe ori și un caracter local și național.

Dezvoltarea acestui ciclu, spre deosebire de celelalte, este într-o continuă evoluție până astăzi și nu va înceta probabil niciodată (mai ales datorită noilor canonizări de Sfinți).

V

Tradiția liturgică veche-ierusalimiteană

⁶⁰ Cf. *Православная Энциклопедия* – том РПЦ, Moscova 2000, pp. 492-493.

⁶¹ Sf. Nicodim, egumenul de mai târziu de la Tismana, era probabil sârb sau aromân și e posibil să fi fost călugărit chiar la Hilandar (Cf. Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române, vol. I*, Iași 2004, p.273), unde a cunoscut tradiția ierusalimiteană, cunoscută aici parțial încă din 1190, când Sf. Sava Sârbul introduce Tipicul Everghetid / Evergehtinos.

⁶² Cf. M. Arranz, *op. cit.*, p. 97.

⁶³ Și în Bulgaria tradiția liturgică savaită a fost impusă abia după 1375 sub patriarhul Eftimie. Este adevărat că în Serbia aceasta s-a întâmplat ceva mai devreme prin relațiile cu Mănăstirea sârbească Hilandar.

⁶⁴ A. Pentcovsky, *Иерусалимский типикон в Константинополе в Палеологовский период*, în *Журнал Московской Патриархии*, 5/2001 pp. 77-87 (www.sedmitza.ru/biblioteca).

⁶⁵ Tot de aici, din Bitinia, Sf. Theodor Studitul preia Ceaslovul Savait și-l introduce (pe la anul 800) în Mănăstirea sa.

⁶⁶ Cf. Mihail Arranz, *op. cit.*, p. 97. Acesta este un subiect care merită un studiu aparte, căci suprapunerea acestor două evenimente nu este întâmplătoare și nici nu este o simplă coincidență. Într-adevăr Tipicul Savait este mai puțin fastuos, dar determină la mai multă contemplație și priveghere.

De la bun început trebuie să facem o distincție clară între cele trei etape istorice ale dezvoltării Tipicului savait (așa cum am arătat mai sus) și care au dat naștere la două acte (documente) relativ diferite atribuite aceleiași Mănăstiri sau chiar persoane:

– *Testamentul Sfântului Sava cel Sfințit* († 532),

– *Tipicul ctitorilor Lavrei Sf. Sava de lângă Ierusalim* (redactat în sec. XI-XII), și din care a luat naștere „sinteza tipiconală” numită mai târziu *Rânduiala Bisericii din Ierusalim a Sfintei Lavre a Cuviosului și de Dumnezeu Purtătorului Părintelui nostru Sava*, care poate fi numită mai simplu: *Tipicul liturgic al Mănăstirii Sfântul Sava*. Acest document este rodul unei evoluții complexe și de lungă durată (sec. IX-XIV) și de aceea nu se pot stabili decât puține repere cronologice ce vizează anumite etape de formare a acestui Tipic.

Testamentul Sfântului Sava cel Sfințit; Sfântul Sava cel Sfințit, așa cum ne relatează Kiril Skithopoulos, biograful său, s-a născut prin anul 439 în Capadocia într-o familie bogată și tot acolo a început viața monahală, învățând Psaltirea și rânduiala vieții chinovitice. La 18 ani, vizitând Palestina, a rămas ca ucenic al Cuviosului Eftimie care, după obiceiul locului, l-a încredințat unui bătrân și anume Cuviosului Teoctist. După moartea acestui Cuvios Părinte a ucenicit și pe lângă Cuviosul Gherasim, apoi a ales viața de singurătate, deși avea doar 30 de ani. Se nevoia cu postul și cu citirea de Psalmi. Odată, postind 40 de zile fără să mănânce nimic, a avut o vedenie în care i s-a arătat un loc unde Cuviosul Sava trebuia să înființeze o nouă chinovie. Aceasta era o simplă peșteră, dar în numai 5 ani, în anul 483 a devenit o mare Mănăstire - Lavră, adunând în scurt timp în jur de 150 de călugări (și încă vreo 70 de sihaștri în întreținere) și care mai târziu a purtat numele întemeietorului ei – Sfântul Sava⁶⁷. *Testamentul* lăsat de Sf. Sava unui apropiat al său pe nume Meliton⁶⁸ mai poartă numele de *Modelul, tradiția și legea* (*Тύποι καὶ παράδοσις καὶ νόμοι*) *Lavrei Sf. Sava*.⁶⁹ Această regulă dată de Sf. Sava reglementa în special săvârșirea întocmai și neapărat la orele respective a *Rugăciunii Ceasurilor* și tot această pravilă rânduiește **priveghere** pentru fiecare duminică și praznic. Privegherea trebuia să înceapă seara și să se termine a doua zi dimineată.⁷⁰ Acest tip de priveghere a fost în scurt timp abandonat, impunându-se încă de timpuriu o pauză între serviciul Utreniei și cel al Liturghiei. Printre principalele reguli monahale enumerăm: neprimirea copiilor și a imberbilor în mănăstire, interzicerea accesului femeilor în mănăstire (decât până la poartă) și interzicerea discuțiilor și corespondenței cu orice persoană feminină, fie și rudă. Regula postului era ținută după regula vechilor călugări palestinieni și era mult mai strictă decât la mănăstirile grecești.

Tipicul ctitorilor Lavrei Sf. Sava de lângă Ierusalim reprezintă izvorul de bază al *Tipicului savait bizantin*, la el (adică la primul) adăugându-se tradiția liturgică studită a cântării canoanelor și stihirilor și multe alte elemente bizantine. Desigur, nu se poate spune că tipicul palestinian s-a format independent de cel studit cel puțin pentru faptul că Palestina a creat doar o parte din tradiția iconografică a Bisericii, pe când *Tipicul ctitorilor* se folosește și de iconografia bizantină. Mai degrabă prin acest *Tipic* trebuie să înțelegem o regulă liturgică complexă care se bazează pe tradiția liturgică a mănăstirilor ierusalimitene, dar care nu s-a limitat la aceasta, ci a făcut uz de numeroase alte practici liturgice și în special de cea studită și de cea a Marii Bisericii din Constantinopol (Sfânta Sofia) – fiind deci o *primă sinteză tipiconală*.

În privința regulilor monahale ce se conțin în *Tipicul savait*, acestea sunt o sinteză a regulilor monastice palestinieniene de până în sec. XII, dar în ce privește regula liturgică a *Tipicului*, aproape că nu se poate spune căreia tradiții aparține, chiar dacă în anumite privințe, tradiția palestiniană predomină. Sfântul Simeon al Thesalonicului (sec. XIV) vorbind despre acest *Tipic*, nu amintește

⁶⁷ Mănăstirea este cunoscută și cu numele ei arab – *Mar Saba*. Tot Sfântul Sava a mai ctitorit și alte 3 Lavre, 6 Mănăstiri și 3 instituții filantropice. Toate acestea aveau ca model de organizare Lavra principală. (Cf. John Thomas & Angela Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, p. 1311 (www.doaks.org).

⁶⁸ Se găsește în același mns. *Sinaiticus*, nr. 1096, sec. XII și nr. 531, sec. XV, alături de *Tipicul ctitorilor*.

⁶⁹ Acesta este probabil titlul dat de Meliton.

⁷⁰ Liturgistul rus N.D. Uspenski consideră că introducerea *privegherii* în rânduiala savaită avea, pe lângă dorința de a imita practica spudită, despre care am arătat mai sus, și un motiv practic. Monahii, mai ales cei retrași care locuiau la o oarecare distanță de biserică, nu puteau ca după Vecernie, în plină noapte să se întoarcă la chiliile lor, iar dimineată, tot din noapte, să vină iarăși. De aceea s-a crezut că e mai bine ca ei să petreacă toată noaptea în Mănăstire, dar nu dormind, ci priveghind. Desigur, obiceiul în sine de a priveghea este mult mai vechi, dar el avea un caracter particular. Aici este vorba însă de o *priveghere comună*. (Cf. N.D. Uspenski, *Чин Всенощного Бдения*, Moscova 2004, pp. 176-177).

nimic despre contribuția Sf. Teodor Studitul, Iosif Studitul, Athanasie Athonitul și a altora, deși astăzi se știe sigur că și ei au contribuit la formarea a ceea ce numim noi astăzi “Tipicul Sf. Sava”. Deși incomplete, relatările Sf. Simeon rămân totuși importante și chiar impresionante. El spune următoarele: “La mănăstiri și la unele biserici se face rânduiala Tipicului Ierusalimului de la Mănăstirea Sfântul Sava... Această rânduială este bună și a fost alcătuită de părintele nostru Sava, luând-o de la Sfinții Eftimie și Teoctist, iar aceștia de la Hariton Mărturisitorul. Acest Tipic al Sfântului Sava⁷¹ este de fapt alcătuit de cel între Sfinți Părintele nostru Sofronie, patriarhul Ierusalimului și după dânsul înnoit de cuvântătorul de Dumnezeu, părintele nostru Ioan Damaschin. Deci toate Sfintele Mănăstiri și Biserici trebuie să urmeze acest tipic, afară de cele mirenești unde Psaltirea se pune numai în Sfintele și marile Păresimi.”⁷²

Această relatare a Sfântului Simeon al Thesalonicului nu numai că este incompletă sau parțială, ci mai arată și faptul că tradițiile palesteniană și constantinopolitană încă nu fuzionase deplin, căci în același *Tratat...* (în altă parte), Sfântul Simeon amintește de unele practici liturgice vechi bizantine care se contraziceau cu tipicul savait, cum ar fi de exemplu: slujirea Liturghiei Darurilor mai înainte Sfințite în miercurea și vinerea din Săptămâna Brânzei sau chiar în Vinerea Patimilor. Se pare că pe atunci Sf. Simeon, în sec. XIV, nici nu cunoștea prea multe amănunte din practica liturgică palestiniană. El era la curent doar cu unele rânduieli, pentru că unele încă nu erau formate definitiv, iar altele încă nu erau cunoscute la Thesalonic, unde tradiția catedrală și studită a Constantinopolului a dispărut cel mai târziu – abia în sec. XV.

VI

Tradiția liturgică bizantină

Tradiția liturgică bizantină, născută din formele primare ale cultului răsăritean, mai ales în perioada ei de glorie: 843-1204, a fost normativă pentru cea mai mare parte a Imperiului Bizantin, ea fiind în ansamblul ei, mult mai complexă și mai variată față de cea ierusalimiteană. Complexitatea acestei tradiții liturgice este determinată de trei sub-tradiții distincte:

- *Catedrală* – a Marii Biserici, Sfânta Sofia din Constantinopol
- *Studită* – inițial doar a Mănăstirii Studion din Constantinopol apoi a majorității mănăstirilor din Bizanțul european. Înrudită cu această tradiție este cea din Sudul Italiei și Sicilia
- *Athonită timpurie (sec. X-XII)*, de până la trecerea la tipicul ierusalimitean

(A). La originea cultului liturgic bizantin stă, fără îndoială, **rânduiala catedrală a Marii Bisericii a Sfintei Sofii din Constantinopol** care a servit ca prototip pentru serviciul catedral general⁷³, din totdeauna diferit de cel monahal. Din păcate, date privind apariția și dezvoltarea lui în timp avem relativ puține.

Până acum au fost găsite două variante ale Tipicului catedral al Sfintei Sofii:

• **Manuscrisul de la Patmos 266**, redactat de A. Dmitrevski în primul volum al colecției sale.⁷⁴ A. Baumstark consideră că Tipicul liturgic al Sfintei Sofii a apărut între 802 și 806⁷⁵, iar Sinaxarul Marii Biserici a apărut un pic mai târziu, între 878 și 895. În el este trecută pomenirea patriarhului Ignatie († 877) și sfințirea Bisericii în cinstea împăratului Teofano († 894) zidită de Leon VI, dar nu este încă pomenit Mandilionul (16 august) – sărbătoare instituită de Constantin VII Porfirogenetul în 944.⁷⁶

• **Codex 40 al Mănăstirii Sfintei Cruci de lângă Ierusalim** care a fost situat de J. Mateos între 950-959⁷⁷, iar de V. Grumel între 970-992. Acesta se află acum în Biblioteca din Drezda. Sinaxarul anexat are inclusă sărbătoarea

⁷¹ Adică al Mănăstirii ce-i poartă numele.

⁷² *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței...*, cap.303, Buc. 1865, p.198-199.

⁷³ Un exemplu concludent în acest sens îl reprezintă Catedrala Sf. Sofia din Novgorod (vezi: *Чиновник Новгородского Софийского Собора*, editat de Alexandr Golubțov, Moscova 1899, 271 p.).

⁷⁴ Un întreg tratat dedicat acestui Tipic găsim la N. E. Krasnoselțev, *Tipicul Sfintei Sofii din Constantinopol, sec. IX.*, Odessa, 1892. O altă sursă bibliografică este cartea lui A.A. Dmitrevski, *Древнейшие Патриаршие Типиконы: Святогробский Иерусалимский и Великой Константинопольской Церкви*, Kiev 1907.

⁷⁵ Al. Schmemmann, *Introducere în Teologia Liturgică*, trad. rom., Ed. Sofia, Buc. 2002, p.228.

⁷⁶ Skaballanovici, vol. I, nota 2, p.373; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. III, Ed. 1991, p.2133.

⁷⁷ Cf. *Le Typicon de la Grande Eglise*, Roma, 1962, p.347.

Mandilionului (instituită în 944) și chiar aducerea moaștelor Sf. Grigore Teologul la Constantinopol (950), dar nu mai are și sărbătoarea Sfinților Trei Ierarhi (30 ianuarie), instituită în anul 1084.⁷⁸

Chiar dacă primele informații despre un Tipic al Marii Bisericii avem abia în sec. IX, totuși acesta este mult mai vechi. Unele rânduieli descrise în aceste variante de tipic au apărut probabil încă în timpul Sf. Ioan Gură de Aur (†407) pe când era arhiepiscop de Constantinopol sau în timpul Sf. Proclu, ucenicul acestuia. Iarăși se poate spune că multe rânduieli au apărut și s-au format de la a doua inaugurare a Marii Biserici a Sfintei Sofii în timpul lui Justinian cel Mare – adică din 537 încoace. Despre toate acestea nu avem însă decât puține mărturii indirecte.⁷⁹

Așa cum consideră mai mulți liturgiști, la baza Tipicului catedral constantinopolitan au stat alte două cărți și anume: *Kanonarion* și *Synaxarion*. Inițial acestea nu erau altceva decât niște adaosuri la *Paremiar*, *Apostol* și *Evanghelie*. *Kanonariul* reprezenta regulile lecturilor pentru fiecare zi din ciclul pascal-duminical: de la Paști până în Sâmbăta Mare; iar *Sinaxarul* regula lecturile pentru zilele de sărbătoare: de la 1 septembrie până la 31 august.

În felul acesta, *Kanonariul* și *Sinaxarul* formau împreună un calendar bisericesc mai complex. Cei care întocmeau acest calendar obișnuiau să adauge unele informații biografice despre sfinți, apoi au început să introducă și tot felul de concretizări strict liturgice; la început: Prochimenul, Stihurile de la *Aliluia*, Troparul, ș.a., apoi: Antifoanele și chiar descrierile procesiunilor. Anume aceste adaosuri la *Kanonarion* și *Synaxarion* au fost numite **Typicon**. Așa a luat naștere unul din cele mai cunoscute și mai impresionante Tipicuri. Perioada de glorie a folosirii lui în Bizanț, ca și în cazul tradiției liturgice monahale studiate este perioada anilor 843-1204⁸⁰.

În anul 1204 acest Tipic a intrat în desuetudine la Constantinopol, când orașul este ocupat de cruciații latini, dar s-a mai păstrat la Tesalonic și în Rusia până la căderea Bizanțului. Problema menținerii acestui tipic era legată în special de trei factori: lungimea slujbelor, mulțimea sărbătorilor și complexitatea procesiunilor – elemente care n-au convenit latinilor și cu atât mai mult turcilor după 1453. De aceea chiar începând cu sec. XIII au loc reduceri și chiar schimbări semnificative ale rubricilor tipiconale, dar care se vor oficializa abia în sec. XIX.

Cultul vechi al Marii Bisericii din Constantinopol merită o tratare în studii sau chiar cărți aparte⁸¹ – iar noi ne vom limita aici doar la niște considerații generale pe care dorim să le sintetizăm în următoarele idei:

⇒ Cultul liturgic de la această Catedrală presupunea un fast deosebit, având în vedere participarea frecventă nu numai a patriarhului „ecumenic”, ci și a curții împărătești în frunte cu împăratul însuși;

⇒ Cultul de la Sfânta Sofia și mai ales unele procesiuni imitau, în măsura posibilităților, pe cele de la Biserica Sf. Mormânt de la Ierusalim. Astfel, unele anexe ale Sfintei Sofii au primit simbolisme ale anexelor Bisericii Învierii din Ierusalim: skevophylakion-ul⁸² devenea simbol al Golgotei, iar baptisteriul – simbol al Sfântului Mormânt⁸³. Așa se explică de ce clericii de la Sfânta Sofia făceau procesiuni la skevophylakion și baptisteriu. Multe alte elemente liturgice – mai ales cele legate de Săptămâna Patimilor și Săptămâna Luminată – au fost pur și simplu preluate de la Ierusalim și adaptate posibilităților locului⁸⁴;

⇒ Eortologia⁸⁵ catedrală era puțin diferită față de cea mănăstirească. Aceasta atrăgea după sine o serie de alte modificări în planul liturgic: atât pentru ciclul fix, cât și pentru cel mobil.⁸⁶

⁷⁸ Cf. Skaballanovici, vol. I, p. 373; *Le Typicon de la Grande Eglise d'apres le manuscrit de Sainte-Croix. Datation et origine*, în *Analecta Bollandiana* 85, 19657, p.45-57.

⁷⁹ A se vedea relatările lui Pavel Silentarius (†575-580) despre fastul slujbelor la Sf. Sofia în acea perioadă de început (<http://voskrese.info/spl/browning.html#stasophia> și <http://www.fordham.edu/halsall/source/paulsilent-hagsoph1.html>).

⁸⁰ Mihail Arranz, *История Типикона*, pp. 77-79.

⁸¹ O analiză compactă a formării Tipicului Marii Bisericii de dinainte și de după criza iconoclastă precum și principalele caracteristici ale acestuia avem la A. Pentcovsky, *Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы*, în revista ЖМП 4/2001, pp. 70-78. *Lectionariile* Sfintei Sofii și mai ales *Profetologiul* din vremea aceea pot fi studiate astăzi numai în limba georgiană. Acest lucru este valabil și pentru multe *Lectionarii* ierusalimitene care s-au păstrat fie în georgiană, fie în armeană.

⁸² Locul în care se păstrau Sfintele Vase, Sfântul și Marele Mir și chiar Sfintele Taine (uscate – Darurile mai înainte Sfințite). Tot aici diaconul (sic!) făcea proscomidia.

⁸³ Aceasta prin analogia dogmatico-simbolică dintre botez și moarte-înviere (Romani VI).

⁸⁴ N. D. Uspenski, *Православная Вечерня*, Moscova 2004, p.34.

⁸⁵ Ramură a Teologiei Liturgice care se ocupă cu studiul sărbătorilor și în general, a „timpului liturgic”.

⁸⁶ Arhim. Kiprian Kern, *Литургия. Гимнография и Эортология*, Moscova 2002, pp. 97-129.

⇒ Ciclul zilnic al slujbelor (în afara Postului Mare) era format din 6 Laude: Vecernia, Pavecernița, Utrenia și Ceasurile III, VI și IX. Toate aceste Laude (numite și Ceasuri – într-un înțeles mai larg al cuvântului) se săvârșeau la ore diferite, separate una de alta. La multe sărbători, precum și în toată perioada pascală – Ceasurile III, VI și IX se suprimau;

⇒ În toate duminicile și sărbătorile mari de peste an se oficia Liturghia Sf. Vasile cel Mare, iar Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur – doar în zilele de rând de peste an + sâmbetele Postului Mare;

⇒ Existau și 2 slujbe diferite de ale noastre și anume: *Tritoekti* – care se săvârșea de luni până vineri în Postul Mare și înlocuia Liturghia și *Panniyhis-ul* (numit și *Panihidă*)⁸⁷ – care se săvârșea în ajunul sărbătorilor și în Postul Mare. Liturghia Darurilor mai înainte Sfințite se putea oficia în toate zilele Postului Mare cu excepția sâmbetelor, duminicilor și a Jorii Mari. Zile „aliturgice” nu existau,⁸⁸

⇒ Slujbele erau mai scurte, dar mai fastuoase. Se citea foarte puțin și mai mult se cânta. Aici se dezvoltă slujba „*asmatikon akolouthia* – rânduiala cântării”⁸⁹ care presupunea cântarea antifonică. De fapt, „*asmatikon akolouthia*” nu era o slujbă în sensul direct al cuvântului, ci un fel de model de slujbă, o schemă pentru Vecernie și Utrenie. Aceasta presupunea: a) *trei rugăciuni ale preotului cu ectenii*; b) *trei antifoane (de fapt – Psalmi cântați antifonic), câte unul după fiecare rugăciune*; c) *rugăciunea apolisului cu o ectenie a cererilor*; și d) *rugăciunea finală de plecare a capetelor*. Această schemă foarte rar suferea modificări.⁹⁰

⇒ În scopul ofierii slujbelor mai sus amintite, la Catedrala din Constantinopol, au fost întocmite cărți de cult speciale, care în scurt timp au fost preluate și folosite în catedrale și parohii. De exemplu, textul Psaltirii nu era împărțit în 20 de Catisme ca în tradiția egipteano-palestiniană, ci în 76 de Antifoane⁹¹. Există de asemenea și un *Ceaslov catedral*, diferit de cel savait.

Cel mai importat izvor pentru studiul cultului liturgic catedral din sec. IX-XIII este *Evhologhionul – EÛcolÒgion*⁹². În decursul timpului acesta a cunoscut trei redactări principale⁹³:

1. **Redactarea veche – catedrală:** rugăciunile și ecteniile corespund „Ceaslovului Catedral” și „Rânduiei cântării – *asmatikon akolouthia*”. Această redactare se referă la o epocă cu un început nedeterminat. Această variantă a *Evhologhiului* este de origine antiohiano-capadociană preiconoclastă. Ultimul redactor pare să fi fost Sfântul Gherman al Constantinopolului – el însuși autor al rugăciunilor *Panihidei*;
2. **Redactarea studită:** rugăciunile și ecteniile se folosesc deja după caracteristicile *Ceaslovului monahal palestinian*. Rugăciunile din vechea redactare se repartizează în momente diferite ale *Vecerniei* și *Utreniei* (inclusiv după *Cântările a III-a și a VI-a din Canon*);
3. **Redactarea ierusalimiteano-savaită** folosește materialul elaborat de vechile redactări bizantine cu mici modificări. Rugăciunile se citesc toate împreună (7 la *Vecernie* și 12 la *Utrenie*), dar ecteniile rămân la locul lor de mai înainte, după sistematizarea studită. Aceasta este redactarea noastră de acum. Amintim că tradiția palestiniană veche nu avea rugăciuni ale preotului în rânduiala *Ceasurilor (Laudelor)* și ele sunt de proveniență bizantină.

(B). Toate aceste elemente ale rânduielilor și textelor liturgice de la Sfânta Sofia au influențat cultul liturgic din întreg Răsăritul Ortodox din acea vreme, dar nu direct, ci prin **tradiția liturgică studită** pe care a influențat-o în primul rând. Denumirea acestei tradiții liturgice în cauză

⁸⁷ Nu este vorba de o *Panihidă* pentru cei adormiți, ci de o priveghere de noapte - *pannic'j tAj egruñn...aj*; (a se vedea mai multe detalii la N. D. Uspenski, *Православная Вечерня*, pp. 143-145).

⁸⁸ Mihail Arranz SJ, *Как молились Богу древние византийцы. Суточный круг богослужения по древним спискам византийского Евхология*, Leningrad 1979, pp. 19-29. A se vedea și Makarios Simonopetritul, *Triodul explicat*, Deisis, 2000, passim.

⁸⁹ Denumire generică dată de Sf. Simeon al Thesalonicului în *Tratatul* său.

⁹⁰ M. Arranz, *История Типикона*, p. 40.

⁹¹ *Ibidem*, p. 46.

⁹² Cei mai importanți codici care conțin texte ale redactărilor vechi sunt: *Barberini 336 (77)*, sec. VIII – copie sud-italiană ce se află la Vatican; *Leningradensis gr. 226*, numit și *Evhologhiul lui Porfiri Uspenskij* – sec. IX; *Sebastianov graecus 574*, sec. X-XI; *Coislinus 213* – *Evhologhiu* constantinopolitan din 1027; *Grottaferrata*, sec. XII-XIII numit și *Evhologhiul lui Visarion (Bessarion)*. Prima ediție critică-istorică a *Evhologhiului* bizantin o face Jacob Goar. Ediția a II-a de la Veneția – 1730 este cea mai cunoscută.

⁹³ Cf. M. Arranz, *История Типикона*, pp. 36-39.

vine de la locul constituirii ei – Mănăstirea Studion din Constantinopol⁹⁴. Această Mănăstire ajunge în sec. IX cea mai vestită și mai influentă nu numai în Constantinopol, ci și în tot Răsăritul european. Realizarea se datorează în mod special unei mari personalități care a condus acest așezământ monahal – Sfântul Theodor, numit Studitul († 826). *Tipicul Studit* (denumirea exactă: *Upotŭpwsij... katastŭsewj tŃj monŃj tŃn Stoud...ou*⁹⁵), scris imediat după moartea Sf. Theodor de unul din ucenici, va servi ca model pentru ale zeci de tipicuri, formând astfel o singură tradiție liturgică și monahală – cea studită. Din această tradiție, un secol mai târziu, se va dezvolta vechea tradiție athonită care se bazează în mod special pe *Tipicul Sfântului Athanasie Athonitul* (denumirea exactă: *Diatŭpwsij toà... patrŃj 'mŃn 'Aqanas...ou*⁹⁶). Marea Lavră înființată de Sf. Athanasie în anul 963 chiar de la început s-a condus după tradiția studită. Chiar și *Diatyposis-ul* scris de Sf. Athanasie în 971 nu diferă foarte mult de *Hypotyposis-ul* Sf. Theodor, dar a constituit totuși, cu timpul, o tradiție aparte sau mai degrabă o variantă aparte a aceleiași tradiții studite. Anume în această variantă athonită, tradiția studită a fost receptată și de monahismul sud-italian și calabrez, întemeiat de monahii greci refugiați de bună voie sau de nevoie în acele ținuturi.

Așa cum consideră cei mai mulți cercetători, mănăstirile grecești din Sudul Italiei și Sicilia s-au constituit în urma crizei iconoclaste din Răsărit și în scurt timp au format o adevărată „rețea” de mănăstiri cu organizare monahală și liturgică de tradiție studită⁹⁷, dar și cu un specific local care a variat în funcție de regiunea în care se aflau mănăstirile respective. Acest specific era marcat și de relațiile speciale dintre mănăstirile respective și Sfântul Munte Athos.

În cele din urmă, tradiția liturgică greacă din Sudul Italiei și Sicilia s-a constituit în jurul a 3 centre distincte, formând astfel tradiții liturgice relativ distincte, reflectate în 3 grupe de tipicuri. Aceste centre și grupe tipiconale sunt următoarele:

- o *Otrando* sau *Idruntos*; principalul Typicon legat de acest centru este: „*Nicolae Cosole*”
- o *Rossano* sau *Grottaferrata* cu 2 tipicuri mai importante: *Grottaferrata* – a lui Bartolomeu cel Nou și *Tipicul Mănăstirii Patirion*
- o *Calabria și Sicilia*; Cel mai important tipic este cel al lui Luca de la *Messina*

Primele două grupe sunt mai apropiate ca formă și conținut, iar tipicurile din a treia grupă sunt puțin diferite, dar aparțin aceleiași tradiții studite cu influențe athonite.⁹⁸

Trăsăturile generale ale rânduielilor studite sunt următoarele:⁹⁹

- ⇒ Tipicul studit nu cunoștea privegheri (agripnii) praznicale sau duminicale
- ⇒ După tradiția ierusalimiteană la Utrenie se puneau 2-3 Catisme din Psaltire (cu excepția câtorva zile din Postul Mare), pe când după Tipicul Studit aproape jumătate de an: de la Duminica Tomei și până la Înălțarea Sfintei Cruci – 14 septembrie, la Utrenie se psalmodia doar o Catismă, iar la Sărbătorile mari, și aceea se suprima. Pe lângă aceasta, după tradiția studită, Catismele erau cântate, iar la Psalmi puteau fi adăugate *Aliliarii* și *Antifoanele treptelor* – compuse de Sf. Theodor Studitul anume în acest scop.
- ⇒ Vechea tradiție studită nu cunoștea cântarea Polieleului la Utrenie¹⁰⁰;

⁹⁴ Mănăstirea a fost ctitorită în anul 463 de patricianul roman Stoudion, care a construit primele clădiri ale Mănăstirii pe lângă Biserica Sfântul Ioan Botezătorul care se pare că era mai veche (Cf. Arhim. Kiprian Kern, *op. cit.*, p. 132).

⁹⁵ Mns. *Vatoped gr. 322/956* – sec. XIII-XIV; Dmitrevski, *Описание... I*, pp. 224-238; PG 99, 1704-1720; etc.

⁹⁶ Mns. *Iviron gr. 754/228* – sec. XVI; Dmitrevski, *Описание... I*, 238-256.

⁹⁷ Odată cu declanșarea crizei iconoclaste în Răsărit sub Leon Isaurul (a. 726), mulți monahi s-au strămutat în regiunile din Sudul Italiei și pe insula Sicilia care se afla sub stăpânirea împăratului și patriarhului de la Constantinopol. Deja în 733, doar în regiunea Bari erau peste o mie de călugări greci. Și mai mulți s-au refugiat în timpul lui Constantin Copronim (741-775), fiul lui Leon III. Istoria arată că doar în sec. VIII aici au apărut sute de mănăstiri. Numai în Calabria erau 97 de mănăstiri grecești din această perioadă, iar cu timpul, numărul lor s-a apropiat de 200. În Rossano s-au înființat alte 10 în care se nevoiau aproape 600 de monahi și monahii. Datorită numărului foarte mari de monahi, unii au numit Sudul Italiei și Sicilia – *Noua Tebaidă*. Această denumire se justifică mai ales dacă ținem cont de aprecierile unora care ridică numărul monahilor greci în sec. IX la câteva zeci de mii. Din păcate, monahismul răsăritean de aici a avut o stare de provizorat, dispărând treptat: în primul rând din cauza invaziei saracinilor în a doua jumătate a sec. IX, dar și din cauza conflictelor dintre Răsărit și Apus care au culminat cu Schisma de la 1054. (Cf. Ivan Socolov, *Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века*, S. Peterburg 2003, pp.75-76).

⁹⁸ Alexei Pentcovsky, *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Moscova 2001, p. 154.

⁹⁹ M. S. Jeltov, *Афонское Богослужение*, apud, *Православная Энциклопедия*, том IV, pp.132-133.

¹⁰⁰ Termenul „многomiлoстиво – polušleoj – multmilostiv” se întâlnește în Tipicul (slavonesc a) lui Alexei Studitul, dar el nu se referă la a anumită parte a Utreniei, ci la I-ul Antifon al Catismei a XIX-a. (Cf. Alexei Pentcovsky, *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Moscova 2001, p. 405).

⇒ Pe tot parcursul anului, cu excepția Sâmbetei Mari, Utrenia se încheia cu (ceea ce s-a numit mai târziu) Doxologia zilelor de rând, după care urma în mod obligatoriu și Stihovna Laudelor. Numai tradiția ierusalimiteană deosebește anumite slujbe care au „Doxologie Mare” (cântată) și slujbe cu Doxologie „din zilele de rând” sau „obișnuită”,¹⁰¹

⇒ Rugăciunile preoțești de la Vecernie și Utrenie, preluate din „rânduiala cântării – asmatikon akolouthia”, dar nu se citeau toate deodată ca acum, ci erau repartizate pe tot parcursul slujbelor;

⇒ La Praznice, tradiția studită suprima slujba Ceasurilor;

⇒ Rânduielele legate de post erau mai lejere;

⇒ Tradiția studită nu cunoștea „zile aliturgice” (și în zilele care acum nu se poate face Liturghie, atunci se săvârșea Liturghia Darurilor mai înainte Sfințite, inclusiv în Săptămâna Brânzei și în Vinerea Patimilor)¹⁰²

Comparând **vechea tradiția athonită** cu tradiția studită originară putem ușor observa că cele mai multe elemente sunt comune, dar există și unele diferențe:¹⁰³

⇒ În multe zile ale anului apare *Doxologia praznicală (Mare)*, probabil printr-o influență a tradiției ierusalimitene;

⇒ La Utrenia praznicală nu se suprimau Catismele, ci erau înlocuite cu 3 Psalmi speciali – aleși în funcție de „tematica” sărbătorii. Aceștia erau cântați antifonic;

⇒ La Liturghie, afară de cântările Obedniței¹⁰⁴ și Antifoanele Praznicale se mai cântau și Antifoanele Catedrale – Psalmii 91, 92 și 94.

⇒ Devin mai aspre prescripțiile legate de posturi.

VII

Sinteza tipiconală

Am caracterizat deja cele două mari tradiții liturgice: ierusalimiteană și bizantină și am mai spus că între ele exista un permanent schimb de elemente liturgice care în cele din urmă au dus la o „sinteza tipiconală”. Momentul acestei sinteze este crucial în istoria cultului ortodox și el merită și chiar necesită o abordare mai detaliată.

Mai întâi trebuie să remarcăm că aceste schimburi de elemente liturgice se referea mai ales la compozițiile imnografice și la Sinaxare și ele au început încă din sec. VI-VII și s-au desăvârșit în sec. XI-XII. Ca rezultat au apărut rubrici și forme liturgice hibride în care cele două tradiții: ierusalimiteană și bizantină se combină foarte armonios. Elementele de bază pe care le oferea *tradiția ierusalimiteană* erau în special Ceaslovul și Octoihul, precum și obiceiul privegherilor de noapte în ajunul duminicilor și a marilor sărbători, iar cele oferite de *tradiția bizantină* erau: Sinaxarul (care s-a suprapus cu Sinaxarul palestinian), un bogat material imnografic – mai ales legat de perioadele Triodului și Penticostarului, sistemul lecturilor biblice și patristice, precum și textele Evhologhiului – toate în redactarea lor studită.

Începuturile acestei sinteze s-au făcut nu în Lavra Sfântului Sava cel Sfințit, așa cum credeau până nu demult unii, ci în Mănăstirea numită *Deir Dosi*, a Cuviosului Theodosie Chinoviarhul.¹⁰⁵

Acest lucru s-a întâmplat prin sec. X – începutul sec. XI. De aici această sinteză a trecut în Lavra Sfântului Sava unde s-a dezvoltat, formând așa numita *Rânduială a Bisericii din Ierusalim a Sfintei Lavre a Cuviosului și de Dumnezeu Purtătorului Părintelui nostru Sava cel Sfințit*, care poate fi numită mai simplu: *Tipicul Mănăstirii Sfântul Sava* – care este un tipic liturgic în sensul adevărat al cuvântului, chiar dacă acesta conține și câteva capitole despre organizarea monahală (bazate pe

¹⁰¹ Nu este întru totul corectă denumirea care se dă uneori de „Doxologie Mică”, pentru că Tradiția Bisericii, încă din primele secole a rezervat această denumire pentru fraza dogmatico-liturgică: *Slavă Tatălui și Fiului și Sfântului Duh...* (A se vedea, de exemplu, Sf. Vasile cel Mare, *Despre Sfântul Duh*, passim.).

¹⁰² O parte din cele descrise mai sus sunt pe larg expuse la Makarios Simonopetritul, *Triodul explicat*, Deisis, 2000, passim.

¹⁰³ Cf. *Православная Энциклопедия*, IV, p. 133.

¹⁰⁴ Psalmii 102, 145 și Fericirile. Aceste cântări mai sunt numite *Cântări Tipice* sau *Psalmi Tipici* – de la „tipika – obedniță”.

¹⁰⁵ Acest lucru poate fi dedus dintr-un studiu mai atent al manuscrisului din Sinai *Syriacus 136* (sec. XIII) care conține una din cele mai vechi variante ale Tipicului ierusalimitean în varianta lui hibridă palestinian-bizantină. (Cf. A. Pentcovsky, *Иерусалимский устав...* [www.sedmitza.ru/biblioteka]. Întreg acest subcapitol va fi fundamentat anume pe această lucrare – ea reprezentând cele mai recente descoperiri și studii în domeniu. Din păcate altele nu prea există. Studiul lui M. Arranz (1978) și altele sunt depășite în acest domeniu).

tradiția palestiniană și cu precădere cea savaită)¹⁰⁶. Această *Rânduială* este pentru prima dată menționată ca tradiție liturgică normativă, de Nikon Muntenegreanul (Siria) în lucrările sale *Pandecte* și *Tactikon* – ambele scrise în deceniul al VIII-lea al sec. XI. Tot aici cuviosul Nikon prezintă *agripnia* (*priveghere* = «*групн...а, vigilia* sau *straja* = *fulak*», *custodia*) ca principală deosebire dintre tradiția ierusalimiteană și constantinopolitană, arătând că anume datorită acesteia, dar și altor rigori ascetice ale Tipicului Savait, acesta este preferat în tot Răsăritul (Ortodox)¹⁰⁷.

Într-adevăr, acest Tipic a fost cunoscut foarte repede, inclusiv în spațiul bizantin european. De exemplu, încă din 1093 monahul Hristodul, în Diataxisul său, a prescris ca în Mănăstirea Sfântul Ioan Teologul înființată de el în 1088 în Patmos să fie folosit anume Tipicul ierusalimitean. O și mai largă răspândire a avut-o acest tipic în Mănăstirile din Asia Mică, mai ales după ce, spre sfârșitul sec. XII, mai mulți monahi din mănăstirile palestinieniene se refugiază în aceste ținuturi, în urma cuceririlor lui Salahadin (Saladin).¹⁰⁸ Anume din aceste mănăstiri Tipicul ierusalimitean a fost cunoscut de clericii refugiați din Constantinopol la Niceea în urma cuceririi Capitalei de către latini în 1204.¹⁰⁹

După recucerirea de către bizantini a Constantinopolului în 1261 de către împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul, cultul liturgic bizantin revine la fastul de mai înainte, dar nu după vechile rânduieli, ci după Tipicul ierusalimitean. Deja în 1276 se fixează practica de a nu se mai oficia Liturghia Darurilor mai înainte Sfințite în miercuri și vinerea din Săptămâna Brânzei precum și în Vinerea Patimilor. Și mănăstirile constantinopolitane trec la același Tipic, inclusiv Mănăstirea Studion, restaurată după 1293. Anume de aici, în 1319, arhiepiscopul sârb Nicodim preia originalul grecesc al Tipicului ierusalimitean.

Răspândirea acestui Tipic la sfârșitul sec. XIII – începutul sec. XIV a generat necesitatea anumitor revizui, adaptări și chiar completări în vederea perfectării acestuia. Anume așa apar *Capitolele lui Marcu*, numite așa pentru că primele rubrici de felul acesta i-au aparținut lui Marcu, episcop de Idruntos. Aceste *Capitole* aveau menirea de a clarifica anumite rânduieli liturgice în cazurile în care anumite sărbători cu dată fixă se suprapuneau în diferite moduri cu alte sărbători cu dată schimbătoare din ciclul duminical-pascal. Completări importante ale Tipicului ierusalimitean s-au făcut până la jumătatea sec. XIV, după care „procesul de evoluție” a Tipicului, cel puțin în probleme esențiale ale lui, aproape că s-a terminat, iar modificările care s-au mai făcut pe parcurs au fost neînsemnate și au avut mai mult un caracter local. Acestea nu au adus schimbări la esența în sine a Tipicului.¹¹⁰

Este important de menționat că au existat mai multe redactări ale „sintezei tipiconale” numită Tipicul Savait. A. Dmitrevski numără în total 6 redactări ale Tipicului Sfântului Sava: 2 *orientale*,

¹⁰⁶ În trecut, anumite reguli monahale apăreau, de cele mai multe ori, alături de rânduielile liturgice. Mai mult decât atât, până prin sec. XI, acestora se dădea o prioritate față de rânduielile liturgice, ocupând până la trei sferturi din vechile rânduieli tipiconale. (Cf. *Skaballanovici, vol. II, p.3*), dar în timp, și mai ales odată cu redactarea Tipicului Lavrei Sf. Sava, numărul capitolelor referitoare la organizarea vieții monahale („extra-liturgice”) a scăzut considerabil încât, însăși noțiunea de Tipic s-a restrâns tot mai mult la partea liturgică. Edițiile Tipicului savait din sec. XVI încoace, inclusiv cea de la Iași (1816) conțin doar 13 capitole referitoare la viața monahală [28, 31, 33, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47 și 48, deși unele foarte mici] și încă 3 subcapitole. Ele tratează, în general, despre tăcerea (liniștea) care trebuie să fie la masă; despre faptul că monahii se cuvine să mănânce numai la masa de obște, nu pe ascuns sau pe la chilii; despre hainele pe care trebuie să le aibă un monah; despre grija ce trebuie să o aibă starețul față de obște și mai ales față de cei bătrâni și bolnavi, etc. Aceste capitole care nu sunt altceva decât vechile reguli monahale instituite chiar de Sf. Sava († 532) și urmașii săi, fac foarte puține referiri la rânduiala de slujbă propriu zisă și aproape că nu au vreo legătură cu tipicul liturgic palestinian care s-a format în forma actuală, între sec. XII-XIV.

¹⁰⁷ M. Arranz, *История Типикона*, pp. 87-88, 99-100.

¹⁰⁸ A. Pentcovsky, *op. cit.*

¹⁰⁹ La 13 aprilie 1204, venețienii antrenați în Cruciada a IV-a cuceresc Constantinopolul. Orașul este jefuit într-un mod barbar și necruțător. Bizantinii se refugiază în Asia Mică, iar latinii încoronază ca împărat, în Catedrala Sfânta Sofia, pe Balduin de Flandra. Patriarh (latin) este intronizat Tomazo Morozini. Slujbele la Sfânta Sofia și nu numai – erau săvârșite după riturile latine, iar aceasta a dus la modificări semnificative în amenajarea spațiului interior al bisericilor. Tradiția bizantină însă nu a fost suprimată complet datorită creării unor State, dintre care cel mai mare și mai important este cel din Asia Mică, cu centrul la Niceea. Împăratul acestui Stat a devenit în 1206 Theodor Lascaris, iar patriarh devine Mihail Autorian (1208-1214). În felul acesta Imperiul Niceea a devenit o continuare a Imperiului Bizantin. Totuși, cultul liturgic de la Niceea era diferit față de cel tradițional bizantin. De exemplu, la încoronarea întemeietorului Imperiului de la Niceea pentru prima dată împăratul a fost uns (cu Sfântul și Marele Mir) – aceasta din dorința de a imita încoronarea lui Balduin în 1204. (Cf. A. Pentcovsky, *op. cit.*)

¹¹⁰ Al. Schmemmann, *op. cit.*, p.287-288. Modificări în tipicul savait apar până și în sec. XVI (a se vedea diferența între edițiile Veneția 1545 și 1577); iar traducerea și editarea Tipicului în românește aduce și ea o serie de modificări, așa cum arată Mitropolitul Veniamin Costachi în Prefața Tipicului de la Iași, 1816. Aceste modificări însă, aduc adăugiri și completări ce privesc detaliile și dorința de a nu lăsa loc la confuzii atunci când este vorba de sărbătorirea unor Sfinți locali sau mai ales când unele sărbători cu dată fixă se suprapun cu duminica sau cu alte Praznice cu dată variabilă.

care seamănă mai puțin cu Tipicul din zilele noastre, 3 *neo-bizantine* (numite așa pentru că nu aparțineau vechii tradiții bizantine catedrale sau studite) și a 6-a redactare *tipărită* în mai multe ediții la Veneția.¹¹¹

Cel mai vechi Tipic ierusalimitean foarte asemănător cu cel de astăzi face parte din redactarea constantinopolitană și datează din 1343.¹¹² Se pare că anume această redactare a pătruns în Athos. A mai existat și o redactare făcută la Trapezunt în 1346 și care a fost preluată și instituită în Bulgaria sub patriarhul Eftimie al Târnovei. Așa se constituie redactarea slavonă a Tipicului ierusalimitean care pătrunde în 1401 și în Rusia, unde acest Tipic deja era cunoscut după niște redactări mai vechi incomplete.

Toate considerațiile istorico-liturgice făcute până acum vis-a-vis de „sinteza bizantină” se referă la rânduielile ce țin de slujba de la Strană și mai puțin de cea de la Altar care de asemenea au evoluat destul de mult, iar schimbările care au avut loc în rânduielile tipiconale în sec. XIII-XIV nu putea să fie unilaterale, căci ele au determinat un complex întreg de schimbări în toate aspectele cultului liturgic.

Redactarea rânduielilor ce țin de slujba Altarului, acestea se datorează mai ales lui Filotheu Kokinos, patriarhul Constantinopolului. Acesta, pe când încă era egumen la Marea Lavră (1342-1347) a alcătuit un Diataxis – Di*l*taxij t*Á*j Qe...aj Leitourg...aj, care prezintă o rânduială amănunțită a Dumnezeieștii Liturghiei a Sfântului Ioan Gură de Aur și mai ales a Proscomidiei¹¹³. Tot el a scris și Di*l*taxij t*Á*j ferodiakon...aj (Rânduiala Sfintelor Slujbe), care reglementa rânduielile ciclului zilnic al slujbelor și mai ales Rânduiala Privegherii.

În 1386 protonotarul Marii Biserici, diaconul Dimitrios Ghemistos a alcătuit Arhieraticonul care prezenta rânduiala Liturghiei săvârșită de patriarh la Sfânta Sofia, precum și rânduielile hirotoniilor. Și la baza acestuia a fost Diataxisul lui Filotheu. De fapt elementele noi sunt nesemnificative și ele sunt legate mai ales de slujirea sau cel puțin prezența patriarhului. Apare rugăciunea înainte de Sfânta Evanghelie.

Cel mai mare aport în domeniul prezentării și chiar a tâlcuirii slujbelor liturgice: atât în ce privește elementele ce țin de Strană, cât mai ales cele ce țin de Altar și de serviciul sfinților slujitori l-a avut Sfântul Simeon al Thesalonicului († 1429). În *Tratatul* său dogmatico-liturgic¹¹⁴ (scris sub formă de dialog), Sf. Simeon face o sinteză a întregului cult liturgic ortodox. Perioada în care el a trăit – puțin înainte de căderea Constantinopolului (1453) – a fost într-adevăr ultima etapă de dezvoltare a elementelor mai importante ale cultului ortodox, modificările ulterioare au fost nesemnificative și au avut de cele mai multe ori doar un caracter local (și chiar național). Aceste modificări, după 1453 s-au făcut mai mult în vederea scurtării slujbelor și foarte puțin în vederea lungirii lor.

VIII

După cum deja am prezentat mai sus, în sec. XIV are loc răspândirea în tot Răsăritul Ortodox a unei sinteze tipiconale savaito-bizantine numite „*Tipicul Mănăstirii Sfântul Sava*”¹¹⁵, (chiar dacă la început se știa că acesta nu este vechiul Tipic palestinian alcătuit după Testamentul Sfântului Sava). Cu toate acestea, anume acest Tipic a fost pus atât în uzul mănăstirilor, cât și a catedralelor și parohiilor.

Chiar de la început, catedralele, dar mai ales parohiile, au început a „încălca” anumite principii de bază, cel mai important fiind: săvârșirea zilnică a Slujbelor, inclusiv a Liturghiei

¹¹¹ Cf. *Onucanue...III*, în *Introducere*.

¹¹² Mns. Kamariotissis 45 [46]. Acesta se păstrează în Biblioteca Patriarhiei de Constantinopol.

¹¹³ Până la el rânduiala Proscomidiei a avut o rânduială foarte simplă. Abia odată cu acest Diataxis se generalizează practica scoaterii miridelor, așa cum o avem și astăzi. Pregătirea Sfântului Agneț e o practică mai veche, de prin sec. VII (Cf. Serghei Muretov, *Исторический обзор Чинопоследования Проскомидии до «Устава Литургии» Константинопольского Патриарха Филофея*, Moscova 1895, 128 p.).

¹¹⁴ Prima traducere în românește a lui Chesarie se numește: *Vorovă de întrebări și răspunsuri*, București 1765. Această traducere este retipărită cu un text ușor adaptat de Toma Teodorescu sub titlul: *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe*. Există încă o retipărire recentă în două volume la Suceava (2000-2004) și care are denumirea simplă de *Tratat*.

¹¹⁵ Acesta a fost numit uneori și „Tipicul Sfântului Sava” ceea ce ia făcut pe unii să creadă greșit că el aparține în mod integral chiar Sf. Sava (†532).

euharistice. Această stare de lucruri deja punea în discuție sistemul lecturilor biblice, precum și alte elemente ale slujbelor.

Este și de la sine înțeles că în parohii Tipicul Savait nu poate fi aplicat în litera lui, chiar dacă s-a încercat aceasta mai ales în Rusia, începând cu sec. XVII, când acest Tipic a fost declarat normativ pentru toată Biserica Rusă. Această „împunere” nu a reușit – lucru care poate fi constatat din propunerea, la Sinodul de la Moscova 1917-1918, a majorității liturgicștilor ruși de a forma un Tipic parohial, diferit de cel al mănăstirilor.¹¹⁶

O reformă propriu-zisă în acest sens a fost făcută la Constantinopol încă la începutul sec. XIX, chiar sub egida Patriarhiei Ecumenice. Aceasta tipărește în 1838 un nou Tipic elaborat de protopsaltul Patriarhiei – Konstantinos și intrat în uz cu numele de *Tipicul de Constantinopol*. Acest Tipic a făcut o distincție clară între serviciul monastic și cel parohial,¹¹⁷ de aceea aduce unele modificări destul de importante. Cele mai importante sunt:

⇒ Duminicile și sărbătorile nu mai sunt marcate cu priveghere, fiind prevăzută doar o Vecernie Mare și o Utrenie festivă, oficiate separat;¹¹⁸

⇒ Sunt reduse slujbele cu *Aliluia* de la aproximativ 80, câte puteau fi în toate cele patru posturi, la aproximativ 40¹¹⁹. Tipicul savait și în general Tipicurile monastice prevedeau slujbă cu *Dumnezeu este Domnul*, doar în cazul în care Sfântul dintr-o anumită zi a anului avea un tropar propriu, deci nu unul din cele de obște, și șase stihiri la *Doamne strigat-am*.¹²⁰ Odată cu dezvoltarea imnelor liturgice, fiecare zi din Minologiu are unul sau chiar două Canoane, iar dacă Sfântul zilei nu are un tropar propriu, Mineiul indică unul din cele de obște. Doar în perioada Postului Mare au mai rămas slujbe cu *Aliluia*. Această reformă radicală făcută în Tipic a dus după sine la editarea a noi variante de Mineie. Revizuirea și completarea cărților de cult, inclusiv sau mai ales a Mineilor a fost făcută în sec. XIX de cărturarul aghiorit Vartolomeu de la Cutlumuș. Pe lângă modificarea mai sus amintită, ediția Constantinopol 1843 a Mineiilor a adăugat la Sinaxar o mulțime de noi Sfinți greci care au suferit sub turci în sec. XV-XVIII și care, odată cu traducerea Mineiilor făcute în limbile naționale¹²¹ au devenit Sfinți cu cinstire generală, lucru de care nu au avut parte și Sfinții altor popoare.

⇒ Ceasurile I, III și VI nu mai sunt obligatorii pentru serviciul liturgic parohial.

⇒ O altă modificare este cea a suprimării citirilor din operele patristice și chiar Sfânta Scriptură așa cum prevedeau vechile rânduieli: după Litie, la Catisme, după Polieleu, după Cântarea a III a Canonului, etc.

Se modifică anumite rânduieli privitoare la procesiunile liturgice: unele devin mai puțin fastuoase, altele, dimpotrivă.

Tot datorită acestui Tipic se punctează în mod deosebit un vechi principiu liturgic: „*cum va voi cel mai mare*”. Acest principiu, așa cum cred mai mulți liturgicști a salvat și conservat de multe ori particularitățile locale de oficiere a anumitor slujbe și a avut rolul de a păstra o „unitate în diversitate”, chiar dacă a creat și numeroase confuzii.¹²² Bine înțeles, „libertatea” oferită *celui mai*

¹¹⁶ A. G. Kravețki, *Проблемы Типикона на Поместном Соборе (1918)*, în *Analele Universității Ortodoxe Ruse „Sf. Ioan Teologul” din Moscova*, nr.1/1995. În Biserica Rusă Tipicul Savait a fost declarat normativ încă din 1682, chiar dacă și la ei în parohii acest tipic nu se mai respectă decât în probleme esențiale. Acest atașament al rușilor față de Tipicul Savait este marcată și de faptul că doar în decursul sec. XVII ei au tipărit 6 ediții ale acestui Tipic. Unii vorbesc chiar de 11 ediții. (Iurii Ruban, *Московские печатные Типиконы XVII века*, în revista „Московские Епархиальные Ведомости” – 2004, passim.)

¹¹⁷ Biserica Ortodoxă Rusă care nu a adoptat acest Tipic de Constantinopol, conducându-se și în continuare după cel savait (dar într-o ediție revizuită și diortosită după anumite obiceiuri specifice Bisericii locale), nu admite această diferență decât cu mari rezerve. Astfel, în parohiile rusești se suprimă doar Pavecernița și Miezonoptica, iar Vecernia, Catismele Utreniei, Canoanele și Ceasurile se pun în mod obligatoriu, dar bineînțeles, numai în zilele de duminici și sărbători. Serviciul zilnic rămâne specific și acolo doar Mănăstirilor.

¹¹⁸ Această regulă nu a fost impusă niciodată Mănăstirilor, dar s-a impus în toate parohiile și aproape în toate catedralele chiriarhale.

¹¹⁹ Atât prima, cât și a doua cifră, pot varia în funcție de posibilitatea suprapunerii unor zile liturgice cu ziua de duminică când, obligatoriu se pune *Dumnezeu este Domnul*. Deci, în trecut, slujbe cu *Aliluia* și cu rugăciunea *Doamne și stăpânul vieții mele* (cu tot ce presupune acest fel de slujbe) erau nu numai în Postul Mare, ci în toate Posturile (vezi: Makarios Simonopetrul, *Triodul explicat*, Deisis, 2000, p. 118, 128).

¹²⁰ *Ibidem*, p.183-184.

¹²¹ La noi, începând cu anul cu anul 1698 când apare prima ediție (Buzău) și până în 2002 când apare ultima ediție, s-au tipărit în total 15 ediții ale Mineiului (și 15 ale Antologhionului), dar numai 7 dintre ele au la bază textul revizuit. Prima ediție românească revizuită a fost cea de la Neamț 1847, după care au urmat alte 6 ediții sinodale.

¹²² Pr. Konstantinos Karaisaridis, *Elemente liturgice specifice în Biserica Ortodoxă Română*, (Atena). Noi am citat după rezumatul-recenzie făcut de Pr. Petru Sidoreac în rev. „*Teologie și Viață*”, nr. 1-6/1997, p.147-148.

*mare*¹²³ de a face unele modificări nu vrea să accentueze prea mult principiul diversității, cerându-se chiar insistent păstrarea și respectarea unor norme generale care să asigure o uniformitate dorită și necesară Ortodoxiei, dar într-o formă dinamică deschisă.

Importanța acestui Tipic este marcată și de răspândirea aproape imediată a lui. În românește acesta a fost tradus încă din 1851 (București) de Anton Pann și de pr. Ioan Călărășeanu și a stat la baza Tipicului BOR din 1976 (și edițiile de după 1990). Biserica Română este poate cel mai mult atașată acestui Tipic de Constantinopol; Biserica Rusă îl respinge categoric, iar grecii și-au alcătuit în baza acestuia un alt Tipic, puțin diferit, cel al lui Gheorghe Violakis (ed. Athena 1888). Acesta din urmă (grecesc) încearcă o ușoară revenire la Tipicul studit, dar într-o formă simplificată. În sec. XX, Biserica Greciei, chiar prin hotărâri sinodale oficiale a redus și mai mult prescripțiile tipiconale formulate în sec. XIX.

La noi în prezent de asemenea se simte necesitatea de a formula o rânduială tipiconală locală care, pe de o parte să combine tradițiile slavă și româno-bizantină, iar pe de altă parte să dea un caracter oficial unor rânduieli locale sau generale neprevăzute de vechile Tipicuri.

Mănăstirea Sf. Sava (Mar Saba) de lângă Ierusalim

P. S. Anexăm la acest studiu un tabel care prezintă schematic evoluția rânduielilor de cult, și prin aceasta a cultului însuși. Sunt importante săgețile care marchează uneori influențe unidireționale, iar altele – influențe reciproce. Așezarea mai sus sau mai jos în pagină are o însemnătate cronologică arbitrară. Tradițiile marcate cu bold, au avut un rol determinant în acest proces de evoluție, iar celelalte unul secundar.

¹²³ Unii specialiști în Tipic văd în această expresie o soluție foarte potrivită pentru o mulțime de cazuri, dar problema care se pune este următoarea: *Cel mai mare* este episcopul locului sau preotul paroh, respectiv starețul unei Mănăstiri. Probabil în anumite situații este valabilă când una, când alta dintre alternative.

